

Summa Summarum

[arkiv]magasinet

Arkivmagasinet er Arkivverkets faglige tidsskrift og retter seg mot et bredt, historieinteressert publikum. Arkivmagasinet skal være et orienterende og debattskapende tidsskrift som medvirker til å utbre kunnskap om arkivenes egenart og deres viktige rolle i samfunnet.

Arkivmagasinet ønsker å stimulere til økt interesse for og bruk av arkivmateriale i Riksarkivet, statsarkivene og Samisk arkiv.

Redaktør

Leif Thingsrud

I redaksjonen

Nina Hveem Carlsen, Knut Johannessen, Oddleif Lian, Per Kristian Ottersland, Hege Brit Randsborg og Lisabet Risa

Reprofoto

Odd Amundsen, Riksarkivet

Redaksjonens adresse

Riksarkivet, se bakre omslag

Design

Agendum See Design

Prepress og trykk

o7 Gruppen AS
ISSN 0801-5449

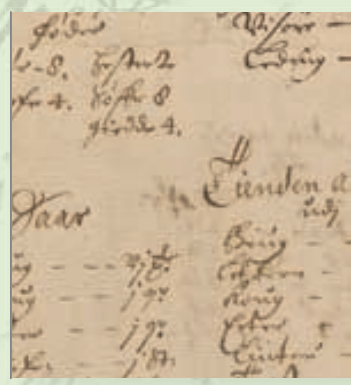
Bidrag til neste utgave må være i redaksjonen før 25.08.2009.

Løssalg: kr 40
Årsabonnement (3 nr.): kr 100
Offentlige institusjoner, museum o.l.: gratis
Opplag: 3000

Giro: 7874.06.45802

Forsidebilde:

Brev fra Niels Trolle om utnevning av C. Christensen til byfogd i Kristiania 20. august 1657. Original i Riksarkivet (Danske kanselli, Kongebrev i original 1628-1799).



6 Det første arkivårhundret

Innhold



12 Lensregnskapene

18 Folkets klager til Kongen

28 Dømt til bål og brann

TEMA: 1600-TALLET

- 6 Det første arkivårhundret. 1600-tallet i Riksarkivet og statsarkivene
- 12 Lensregnskapene. En arkivskatt fra 1600-tallet
- 15 Niels Trolle – stattholder i krisetid
- 18 Supplikkene: Folkets klager til Kongen
- 22 Blasfemi og uskikkeleg oppførsel. Om kvardagsliv i kyrkjeleg rettsmateriale
- 27 "... Itt vist och Rigtigt Mandtall"
- 28 Dømt til bål og brann. Om trollmenn og hekser i tidlig nytid

ANDRE ARTIKLER

- 34 På marinetokt i Middelhavet

FASTE SPALTER

- 37 Arkiv – helt enkelt: Journalsaker og emnesystem
- 38 Notiser
- 40 Krøniken
- 42 Kalender



34 På marinetokt i Middelhavet

Marinemuseet



I april 1674 sendte Ulrik Fredrik Gyldenløve, stattholder i Norge, denne skissen til kongen sammen med et brev. I brevet forteller han hvordan den gamle kirken i Oslo, dvs. det som i dag kalles Gamlebyen, "ald siden mange aar er forfalden, oc nu gansche ligger under føderne". Fire norske konger var imidlertid begravet i kirkemuren, og nå ønsket Gyldenløve – til Guds ære og i beundring og respekt for kongene – å bygge et gravkapell "till, at forvare Vdi rolighed die efterblefne, kongers

beene". Det dreide seg om de jordiske levningene etter dem han omtaler som Harald Jerusalafar, Magnus, Inge og unge kong Håkon.

Kapellet ønsket han å bygge på en klippe på Hovedøya, men siden øya var kongens eiendom, måtte han søke om tillatelse. Gravkapellet skulle bygges i stein med tak av bly eller kopper, og av skissen kan vi se hvordan det var tenkt. Gyldenløve ønsket også kongens ord på at hvis

noen røvet eller ødela kapellet, skulle de få samme straff som om dette var gjort mot en vanlig kirke.

Den 23. juli samme år undertegnet Kristian 5. svarbrevet hvor stattholderen fikk hans tillatelse og støtte på alle måter. Men, som vi vet, det ble aldri noe av stattholderens fine planer.

Bilde: Skisse av kongelig gravkapell på Hovedøya. Original i Riksarkivet (Kartsamlingen DK 66).

Fra [red]aksjonen

I dette nummeret av Arkivmagasinet tar vi for oss ett århundre, 1600-tallet. Dette var det århundret da mange av våre byer ble anlagt, og da jakten på metall la grunnlaget for gruver og jernverk. Det var også en tid da folketallet økte sterkt til tross for pestbølger og det århundret da hekseforfølgelsene nådde sitt uhyggelige høydepunkt.

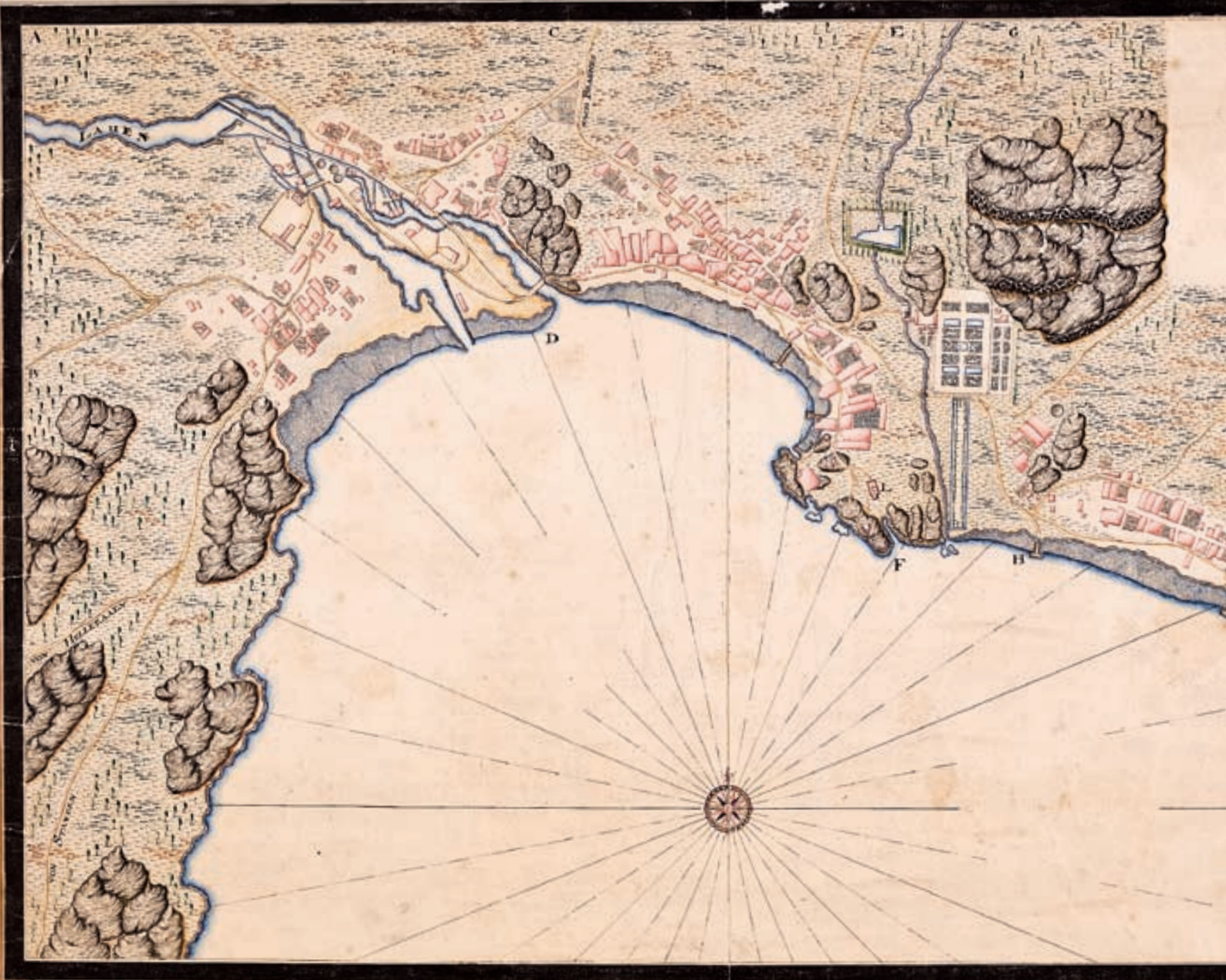
Dette århundret, og da særlig året 1660, markerer også et viktig administrativt tidsskille. Ved innføringen av eneveldet ble adelens overmakt brutt. Dette nedfeller seg også i arkivene. Ikke bare produserte embetsstaten mange flere dokumenter, men mye mer av arkivmaterialet er også blitt bevart. I så måte er 1600-tallet vårt første "arkivårhundre". Historikere med så vel nære som vide perspektiver har gjort seg god nytte av arkivene, men de er langt fra uttømt.

Kulturhistorisk begynner århundret med renessanse og tar oss langt inn i barokken. Senmiddelalderens og renessansens dokumenter kan ofte være flotte med sine tunge segl. Men et skikkelig pompøst og snirklete barokk-brev overgår nå det meste av hva skrivere har prestert. Vi gir noen glimt her, og i Riksarkivet og statsarkivene ligger mye mer – for den som har lyst til å lete.

Liv Thompson



Utsnitt av Wilsters kart over Larvik fra ca. 1686.
Original i Riksarkivet (NRA KBK 48).



Fra rundt år 1600 kan de bevarte arkivene for første gang måles i hyllemeter. Tiden fram mot slutten av 1500-tallet er de enkelte dokumentenes århundrer. Fra da av vokser seriene med arkivpakker og protokoller fram, og jo lenger ut på 1600-tallet vi kommer, desto flere og mer sammenhengende rekker er bevart.



Det første arkivårhundret

1600-tallet i Riksarkivet og statsarkivene

AV ALFHILD NAKKEN, UNDERDIREKTØR, RIKSARKIVET

Det er nær sammenheng mellom hvordan staten organiserer og utøver myndighet og hva slags arkiver som blir skapt. Utvider staten sin virksomhet, trenger den et mer sentralisert og finmasket forvaltningsapparat. Nettopp en slik prosess foregikk i Danmark-Norge på 1600-tallet. De statlige oppgavene ble flere og mer kompliserte, og det var ikke lenger verken hensiktsmessig eller tilstrekkelig å få dem utført av en gammelmodig sentralforvaltning og lokale lensherrer og fogder. For staten var det en livsviktig oppgave å få organisert og utrustet rikets militærmakt, og til dette trengtes det penger. Staten måtte ha høyere inntekter, noe som innebar øking av skatter og avgifter. Staten trengte å få kontroll med at pengene fant veien til statskassen og å avvære korrupsjon og svindel. Et middel til å oppnå dette var å pålegge bedre regnskapsføring lokalt og gjennomføre strengere kontroll og revisjon av innsendte regnskaper i Rentekammeret i København.

Nettopp i Rentekammerets arkiv i Riksarkivet er det bevart nærmere tre hundre hyllemeter reviderte regnskaper fra 1600-tallet. De er det klareste uttrykket for statsmaktens vekst, og det er framfor alt regnskapsseriene som gjør 1600-tallet til det første arkivårhundret. Lensregnskaper, stiftamtstuerregnskaper og fogderegnskaper ruver mest, og de dokumenterer kongens årlige inntekter og utgifter i Norge fra ca. 1610 og framover. De representerer et rikt historisk kildemateriale både til økonomisk historie, bosetningshistorie, jordeiendoms-historie og mye mer.

Rentekammer, lensherrer og fogder: De var tre blant flere viktige myndigheter i det dansk-norske administrasjonsapparatet, der sentralforvaltningen holdt til i København, mens lokale sivile, geistlige og militære myndigheter var statsmaktens representanter i Norge. For å forstå hvem som skapte arkivene og hvilken sammen-

I de siste tiårene på 1600-tallet begynner kart og tegninger å opptre i arkivene. Her et utsnitt av et bykart over Larvik fra slutten av 1680-årene. Tegneren er Peter Jacob Wilster, som ellers har utarbeidet mange festningskart. Original i Riksarkivets kart- og tegningssamling (NRA KBK 48).

Det er framfor alt regnskapsseriene som gjør 1600-tallet til det første arkivårhundret.

heng arkivene oppsto i, må vi ha et grovmasket administrativt bakteppe, som også viser viktige endringer i løpet av 1600-tallet.

Maktens sentrum i København

I sentralforvaltningen gikk de aller fleste sakene fra lang tid tilbake gjennom kongens sekretariat, Danske Kanselli. Også Rentekammeret, som bestyrte statens finanser, brukte kanselliet som ekspedisjonskontor. I første halvdel av 1600-tallet ble sentraladministrasjonen i andre europeiske land organisert i likestilte kollegier, hvert ledet av en gruppe fagkyndige personer. Men i København fryktet særlig høyadelen at en slik reform kunne forrykke maktbalansen i forvaltningen mellom dem og kongen. Krigen med Sverige i 1650-årene og behovet for nyordning av militær toppadministrasjon tvang fram to kollegier, Admiralitetskollegiet og Krigskollegiet. Begge måtte likevel la sakene sine gå gjennom Danske Kanselli.

Den store forvaltningsreformen kom i 1660-årene. I 1660 ble Fredrik 3. hyllet som eneveldig arvekonge. Adelenes makt var brutt, og kongen kunne organisere en forvaltning tilpasset et eneveldig styre. I København ble nå hele sentraladministrasjonen inndelt i kollegier. Skattkammerkollegiet, det gamle Rentekammeret, skulle ha ansvar for finanser og regnskapsrevisjon. Danske Kanselli, som ikke lenger hadde noen forrang, fikk saker som gjaldt rettsvesen, kirke og skole og sosiale spørsmål. Krigskollegiet og Admiralitetskollegiet ble reorganisert. Det ble etablert et eget kollegium for handel og en

dansk-norsk høyesterett, som også var basert på kollegieprinsippet. Alle kollegier fikk sine arbeidsområder og saksgang nøye beskrevet i kongelige instruksjoner, og alle embetsmenn i kollegiene ble utnevnt av kongen.

Myndigheter i Norge

Omkring 1650 utgjorde lensherrene, stattholderen og fagetater for toll og bergverk statens fremste myndigheter i Norge. Lensherrene, som var adelige, hadde vide administrative fullmakter. De dekket både skatteoppkreving gjennom fogdene, militær myndighet og tilsyn med byene, hver i sitt len. Lensherren på Akershus hadde siden 1572 vært kongens stattholder med landsomfattende myndighet. I de første tiårene av 1600-tallet vokste stattholderens betydning og oppgaver. Men i lengden kunne verken han eller de andre lensherrene dekke det tiltagende behovet for statlig kontroll og faglig ekspertise på viktige områder som toll og bergverk. Tidlig i 1650-årene ble det etablert både et kollegialt ordnet overbergamt for hele Norge og en tolletat med generaltollforvaltere sønna- og nordafjells, som skulle sikre statens inntekter.

I Norge – som i Danmark – betydde eneveldet at alle embetsmenn ble utnevnt av kongen, og at lenene og lensherrene ble erstattet med amt og amtmenn. I 1671 ble Norge delt i fire stift og tolv amt, slik at det i hvert stift var ett hovedamt eller stiftamt og to amt. Den øverste embetsmannen i stiftet var stiftbefalingsmannen, senere stiftamtmannen. Han var også amtmann i hovedamtet og bodde i stiftsbyen. Amtmennene ble tillagt et

Eneveldets forvaltningsordning i Norge var basert på mange fagorganer direkte underordnet konge og kollegier i København.

I Riksarkivet er det særlig de reviderte regnskapene i Rentekammerarkivet som ruver. Lensregnskaper, som kan gå helt tilbake til ca. 1580, stiftamtstue- og fogderegnskaper er allerede nevnt. Vi kan tilføye byregnskaper, kirkeregnskaper og bergverksregnskaper. For staten var Kongsberg Sølvverk, som var i drift fra 1623, og Mynten viktig, men også 1600-tallsmateriale fra jern- og kobberverk finnes i bergverksregnskapene. Blant de militære regnskapene er regnskaper fra Generalkommissariatet og festningene de mest omfangsrike. Generalkommissariatet sørget for avlønning og forsyninger til den norske hær, og i regnskapene er det en del militære ruller. Festningsregnskapene har oversikter over inventar, våpen og ammunisjon, befaringsforretninger og materiale i forbindelse med byggearbeid.

Fra renteskriverkontorene, der revisjonen foregikk, har Riksarkivet lite av innkomne brev, kopibøker m.m. før ca. 1680. Det samme gjelder fra Kammerkanselliet, sekretariatet i Rentekammeret. Men her finnes saker angående salg av krongods, såkalte kongeskjøteprotokoller, fra 1660- og 1670-årene. Også i den emnedelte avdelingen, Realistisk ordnet avdeling, er det viktig 1600-tallsmateriale, for eksempel manntallene 1663-66 og matrikkelen 1665.

Arkivordningen i Danske Kanselli var organisert slik at når saker var ferdigbehandlet, ble det utstedt kongebrev, dvs. brev med kongens underskrift, enten i form av såkalt åpne brev eller som missiver (lukkede brev). Brevene ble innført i to serier kopibøker, registre og tegnelser. Helt fra

1572 brukte kanselliet egne kopibokrekker for de enkelte riksdelen, slik at kongebrev som ble sendt til Norge, ble innført i henholdsvis Norske registre og Norske tegnelser. Supplikker og søknader fra privatfolk i Norge eller henvendelser, uttalelser og utredninger fra norske embetsmenn finner vi i en serie kalt innlegg, men her er det bevart lite før 1650. Noe innleggsmateriale fra 1600-tallet ligger i serien Danske kansellis skapsaker. Denne serien omfatter også noen kommisjonsarkiver, for eksempel klagen til Bjelkekommissjonen i 1632.

Blant arkivene etter norske sentralorganer skiller stattholderarkivet seg ut både når det gjelder størrelse og antall protokoll- og pakkenserier. En del er gått tapt, men fra ca. 1660 er det bevart flere parallelle protokollrekker: supplikkbøker med referat av innkomne supplikker og ekstrakt av stattholderens resolusjon, og separate kopibøker for brev til kongen, kollegiene og andre embetsmenn i Norge. I tilknytning til protokollrekkene og ellers finner vi flere serier innkomne brev, for eksempel kongebrev og brev fra sentralforvaltningen i København. En omfattende serie med jordebøker er mye brukt, særlig adels- og odelsjordebøkene 1624-1626.

I arkivet etter Overbergamtet finnes både innkomne brev og dokumenter om de enkelte bergverkene. Arkivene etter Herredagen, hvor eldste dombok er fra 1578, og særlig Overhoffretten er godt bevart, for eksempel er alle dommer i Overhoffretten å finne i avsiktsprotokoller fra 1661 og utover. Premisser for dommene og dommernes

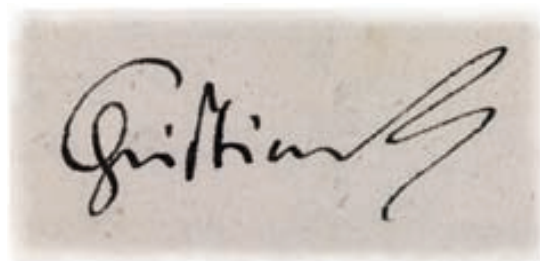
Jo lengre ned i administrasjonsapparatet vi kommer, jo mindre og mer tilfeldig er arkivmaterialet som er bevart fra 1600-tallet.

mening om den enkelte sak finner vi i voteringsprotokollene fra 1685.

1600-tallet – i statsarkivene

Protokollene fra de lavere rettsinstansene – og materiale fra resten av den lokale statsforvaltningen på 1600-tallet – finner vi i statsarkivene. Tingbøker fra bygdetingene og protokoller fra lagtingene går lengst tilbake. Den eldste tingboka er fra Jæren og Dalane 1613-1625, mens den eldste lagtingsboka er fra Bergen 1592-1594. Først fra ca. 1650 og framover begynner vi å få sammenhengende rekker av tingbøker bevart. Foruten rettslige forhold gir tingbøkene et vell av opplysninger om økonomiske, sosiale og kulturelle forhold. Nevnes må også skifteforvaltningen. Skifteprotokoller er bevart tilbake til 1656 (Aker og Namdal), men først fra 1670- og 1680-årene blir de flere.

Av lensarkiver før 1660 finnes bare materiale fra Bratsberg len, Stavanger, Nordlandene og Vardøhus, vesentlig kongebrev. Amtmennene, som i instruks 1685 fikk pålegg om å føre kopibok over innkomne brev, begynte også snart å føre kopibøker over utgående brev, og har dermed etterlatt seg virkelige kontorarkiver. Men bevaringsgraden er høyst variabel; Bratsberg (Telemark) og Stavanger amts arkiver er for eksempel godt bevart, mens arkivet til amtmanden i Smålenene (Østfold) fra 1670-årene og framover gikk tapt i brann 1814.



Kristian 4.s signatur.
Original i Riksarkivet
(Stattholderembetet, ikke
innbundne kongebrev
pk. 4).

Også arkivene fra byadministrasjonen – magistratsarkivene – kan gå tilbake til 1600-tallet. De skriver seg både fra særskilte statlige oppgaver og fra administrative oppgaver for byen og byrådet. I militære arkiver kan det finnes materiale, særlig fra infanteriet og kommandantskap på festningene, men først etter 1650. Og sist – men ikke minst – nå kommer de første bevarte protokollene etter geistlige myndigheter. Fra domkapitlene finnes kapitelsbøker tilbake til ca. 1600, og kirkeregnskap kan være bevart fra omtrent samme tid. Prestens kirkebøker begynner også på 1600-tallet, men alt i alt er det ikke bevart mer enn 127 kirkebøker fra dette århundret. Sammenhengende rekker fra hvert prestegjeld finnes vanligvis ikke før litt ut på 1700-tallet.

Det er stor variasjon fra område til område når det gjelder 1600-tallsmateriale i statsarkivene. Samlet sett er det bevarte materialet sparsomt. Det er ingen overdrivelse å si at dokumentårhundrene egentlig strekker seg fram til ca. 1650 i statsarkivene. Først mot slutten av 1600-tallet og litt ut på 1700-tallet blir det snakk om protokollrekker og hyllemeter. Og det er da det første arkivårhundret gjør seg skikkelig gjeldende i statsarkivene. De tydeligste og mest sammenhengende 1600-tallssporene etter lokalforvaltningen finner vi i sentrale myndigheters arkiver i Riksarkivet.

Litteratur

Håndbok for Riksarkivet. Red.: Knut Johannessen, Ole Kolsrud og Dag Mangset. Oslo 1992.

Mykland, Liv: *Håndbok for brukere av statsarkivene.* Riksarkivaren, Oslo 2005.

Nakken, Alfild: *Sentraladministrasjonen i København og sentralorganer i Norge 1660-1814.* Riksarkivaren, Oslo 2000.

Lensregnskapene:

En arkivskatt fra 1600-tallet

I oktober 1644 var glassmester Claus Mathiesen på skriverstuen på Akershus og satte inn 103 ruter av tysk glass. Prisen var en skilling stykket. Til de representative delene av slottet var ikke dette fint nok. I den gyldne sal og de kongelige gemakker dugde ikke annet enn ruter av fransk glass til fire skilling stykket.

AV TOR WEIDLING, FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Opplysningene om glassrutene på Akershus finner vi i lensregnskapene for Akershus len 1643–1644. Granskere av norsk historie i perioden fram mot 1660 vet at kildematerialet kan være både tynt og spredt. Mye av materialet er regnskapsmateriale, og viktigst er lensregnskapene som finnes i Rentekammerarkivet. Heldigvis inneholder regnskapene fra denne tiden ofte mye og variert informasjon. Lensregnskapene er et unikt materiale med hensyn til alder, geografisk dekning og helhetlig bevaring. Men det er variasjoner over tid og fra sted til sted.

Mye bevart – men ikke alt

Mange av de lensregnskapene som en gang ble skapt, har gått tapt. For eksempel ble mye av det eldste materialet kassert under ryddesjauer i Rentekammerarkivet på 1700-tallet. Det er derfor bare bevart brokker av materiale for tiden før 1610. Men fra da av og fram til lensordningen ble avskaffet, er regnskapene tilnærmet komplett bevart for samtlige len. Lenene ble avskaffet etter innføringen av eneveldet i 1660. Selv om regnskapene er bevart, vil det likevel være forskjeller med hensyn til hva man

kan finne av opplysninger. Skatteinntektene skulle lensherrene alltid føre regnskap for. Lensherrenes lønnsbetingelser avgjorde om de øvrige inntektene fra lenet ble regnskapsført eller ikke. Noen lensherrer hadde lenet ”kvitt og fritt”. De beholdt inntektene selv uten å avlegge regnskap. En vanlig forleningsform var at lensherren skulle betale en fast avgift for de ”visse” inntektene, mens han skulle føre regnskap for de ”uvisse”. Bøteinntektene varierte fra år til år, og de ble regnskapsført som uvisse inntekter. Landskylda av krongodset skulle være lik fra år til år, og ble holdt utenfor regnskapet. Kun avgiften for de visse inntektene er ført.

Tingenes kompliserte orden

Regnskapsmaterialet for Akershus len består av flere hierarkier med regnskaper og tilhørende vedlegg. Vedleggene kan i seg selv være regnskaper med egne undervedlegg. Selve lensregnskapet gir en samlet oversikt over alle inntekter og utgifter, utenom skattene, som lensherren var ansvarlig for. Detaljene og hovedmengden av informasjon finner vi i vedleggene. Inntektsvedleggene til Jens Juels

 Forleignisse Paa Ditt Formaling Jeg Will
 med Godevise Mægt af indseende i Christiania
 den Underføjlede den aar Juhliori Jacobi den
 17. 1783. som doggeffue sigger givet af
 Kongen den 17. Mars 1783.

Den gængsle gængsle af den gængsle med min egen gængsle af den gængsle den aar 1783.	
Den gængsle af den gængsle den aar 1783.	
gængsle den aar 1783. - - - - -	8 1/2 Rdr. 1/2 ort.
Den gængsle med gængsle af den gængsle den aar 1783. den aar 1783. - - - - -	4 Rdr.
Den gængsle den aar 1783. den aar 1783. - - - - -	6 Rdr.
Den gængsle den aar 1783. den aar 1783. - - - - -	17 1/2 Rdr.
Den gængsle gængsle givet af den gængsle med gængsle af gængsle den aar 1783.	
Den gængsle den aar 1783. den aar 1783. - - - - -	10 Rdr.
Den gængsle den aar 1783. den aar 1783. - - - - -	12 Rdr.
Den gængsle den aar 1783. den aar 1783. - - - - -	7 1/2 Rdr. 1/2 ort.
Den gængsle den aar 1783. den aar 1783. - - - - -	6 Rdr.
Den gængsle den aar 1783. den aar 1783. - - - - -	10 Rdr.

Et av vedleggene til et lensregnskap for Akershus viser betaling for male- og dekorarbeid. Original i Riksarkivet (Rentekammeret, lensregnskap – Akershus 183.1 bilag 38).

lensregnskap 1618–1619 består blant annet av toll-
 regnskaper for fem tollsteder, byregnskaper for
 Oslo og Fredrikstad og elleve fogderegnskaper.
 Utgiftsvedleggene består av regnskap for arbeid og
 forbruk av materialer ved jernverket i Bærum. Et
 tilsvarende hierarki av regnskaper ble ført for de
 enkelte skatter. Regnskapsmaterialet for landskatten
 i Akershus len 1618 består av en ekstrakt over de
 samlede skatteinntektene samt et antall skattemann-
 tall. Her finner vi manntall fra fogderiene i lenet,
 men også for en del mindre len i Østlandsområdet
 som skattemessig sorterte under Akershus.

I mindre len vil regnskapsstrukturen være enklere
 enn i de store lenene. Mange av de minste lenene
 bestod bare av ett fogderi, og da var det nødvendig
 å skille mellom ett lensregnskap og et særskilt
 fogderegnskap. Men skatteregnskapene ble alltid
 holdt for seg.

Mangfoldige opplysninger – mangfoldig bruk

Lensregnskapene har blitt brukt av granskere fra
 mange fag og med svært ulike problemstillinger,
 noe som gjenspeiler at de inneholder mange typer
 av opplysninger om ulike sider ved samfunnet.
 På det politisk-administrative nivå avspeiler lens-
 regnskapene utviklingen av statsmakten og forvalt-
 ningen av statsfinansene. Historikere har brukt
 begrep som skattestat, maktstat og militærstat for å
 beskrive statsmakten slik den utviklet seg fram mot
 midten av 1600-tallet. De stadig større utgiftene til
 kriger og hoffliv førte til et økende antall skatte-
 lister. Lensregnskapene gir også opplysninger om
 de elitesjiktene som bygde sin posisjon på inntekter
 fra forvaltning av gods og len. Både adelige lens-
 herrer og deres underordnede fogder kunne tjene
 store penger på sine ombud. Men flertallet av bruk-
 erne er nok mest opptatt av personene som betalte
 skatter og bøter og de samfunnet som disse levde i.

I lensregnskapene finner man et vell av opplys-
 ninger om personer og gårder, og de kan derfor
 brukes både til genealogiske og personhistoriske



Akershus festning, borggården. Foto: Hege Brit Randsborg, Riksarkivet.

De store mengdene med personer og gårder som er nevnt i skattelister, bøtelister og jordebøker, gjør at lensregnskapsmaterialet også kan brukes av namnegranskere til å studere både personnavn og stedsnavn.

Sagbruksnæringen var en viktig næringsvei i store deler av landet på 1600-tallet. Tømmer ble skåret til planker og mye ble eksportert med skip til utlandet. Sagbrukene ble skattlagt, og eksporten ble belagt med toll. Skattelister kan derfor inneholde mange opplysninger om sagbruk og hvem som brukte disse. I tollregnskapene kan man finne opplysninger om eksportører og oppgitt eksportvolum. Man kan også finne navn og hjemsted på skipperne og opplysninger om deres fart mellom Norge og utlandet.

studier av enkeltpersoner, men også som grunnlag for gårdshistorier. På et mer overordnet nivå kan man foreta studier av befolkning og bosetning i bygder, regioner eller på landsbasis.

Allmuen måtte også betale skatt av inntekter av jordegods som de eide. Oversikter over skattlagt eiendom gir grunnlag for studier av eiendomsforholdene, om forskjeller i eiendomsstruktur i ulike områder og om forskjeller i rikdom.

Skattebetalere og gårder er vanligvis gruppert etter hvilket administrativt område de tilhørte, det være seg prestegjeld, skipreider eller tinglag. Materialet kan derfor brukes til å kartlegge 1600-tallets administrative inndelinger.

Historikerne har også foretatt intensive studier av bøtelistene. I mangel av tingbøker kan disse listene fortelle mye om rettspraksis, forbrytelse og straff. Bøtelistene er en gullgrube for sosialhistorikere som har interessert seg for ekteskapsbrudd og utenomekteskapelig seksualitet. Regnskapenes utgiftsposter er en vesentlig kilde til historien om de tidligste hekseprosessene.

På begynnelsen av 1600-tallet drev staten flere sagbruk og bergverk for egen regning. Driftsregnskapene for en del slik virksomhet finnes også i lensregnskapsmaterialet. Man kan finne opplysninger om bøndenes leveranse av trekull til jernverket i Bærum, om allmuens leveranse av skattetømmer til kongens sager, om lønn til smeden som kom for å reparere sagblader og utgiftene til anskaffelse av seletøy til arbeidshestene. Likeså kan man finne opplysninger om statens byggevirkosomhet, slik som bygningsarbeidene på Akershus i 1640-årene.

Lenene forsvinner – regnskapene består

I løpet av noen år etter 1660 ble lenssystemet avvirket. Men regnskapsføringen av statens inntekter fortsatte. Samme type materiale som finnes i lensregnskapene, vil man for senere perioder finne igjen i andre arkivsammenhenger, slik som i Landkommisariatet på Akershus, stiftamtsturegnskapene og i Rentekammerets fogderegnskaper.

Niels Trolle – stattholder i krisetid

AV
OLE HENRIK GJERULDSSEN,
STIPENDIAT I HISTORIE,
IAKH, UNIVERSITETET I OSLO

Niels Trolle satt som stattholder i Norge i de dramatiske krigsårene 1657-60 og kom til å spille en svært viktig rolle i krigsorganiseringen og mobiliseringen av folkets ressurser. Krigen førte til at han i årene 1658-60 utøvde den reelle regjeringsmakten over Norge sammen med generalløytnant Jørgen Bjelke.

Stattholderen var fra 1572 unionskongens fremste representant i Norge. Foruten å være stattholder skulle han også være lensherre over det store Akershus len, det vil si hele det sentrale Østlandet. Stattholderen skulle føre tilsyn med forvaltningen og være kontaktledd mellom sentralstyret, allmue og embetsmenn.

I de første tiårene hadde stattholderen avgrensede riksomfattende oppgaver, men etter at Danmark-Norge ble rammet av flere kriger fra 1625, brukte kongen stattholderen til å trappe opp skattene og å bygge opp et embetsverk og et militært apparat i Norge. Stattholderen ble et redskap for en sterkere kongemakt, og kongen brukte stattholderen til å mobilisere Norges ressurser.

Hvem var Niels Trolle?

Da Niels Trolle i mars 1656 ble utnevnt til stattholder i Norge og lensherre over Akershus len, var det en erfaren 56-åring som tiltrådte det prestisjetunge stattholderembetet. Som sine forgjengere, var han dansk adelsmann. Etter skolegang på Herlufsholm skole 1611-13 og et to år langt opphold i Leipzig gjennomførte han en dannelsesreise i Euro-

pa og besøkte en rekke læresteder i flere land. I 1623-25 var Trolle hoffjunker og fulgte Kristian 4. i Trettiårskrigen. I 1628 ble han rittmester for det sjællandske kompani, og i årene 1634-41 var han forlent med København slott. Deretter var Trolle lensherre i Roskilde len i perioden 1641-56. I 1638 ble han sammen med svogeren Christen Skeel valgt til landkommissær for Sjælland. Under Torstenssonfeiden (1643-45) ble han også generalproviantkommissær for Sjælland, og sammen med Skeel organiserte han landsdelens forsvar. I 1645 ble Trolle medlem av riksrådet og utnevnt til riks-vise-admiral. Det var altså en solid erfaring Niels Trolle hadde, og hans administrative evner skulle komme godt med i de turbulente krigsårene 1657-60.

Krabbekrigen 1657-58

Som et resultat av Torstenssonfeiden måtte Danmark-Norge avstå landområder til Sverige i 1645, og tre år senere ved Trettiårskrigens slutt fikk Sverige bispedømmene Bremen og Verden, som hadde tilhørt den dansk-norske kongen. I 1655 angrep Sverige Polen, og da svenskene fikk problemer, økte den dansk-norske kongen Fredrik 3.s revansjelyst. Kongen håpet å gjenerobre tapte provinser.

Mens Fredrik 3. forhandlet med det danske riksrådet om å forberede en krig mot Sverige, fikk Niels Trolle og generalmajor Iver Krabbe i januar 1657 ansvaret for planleggingen av krigsforberedelsene i Norge. Trolle og Krabbe fikk fullmakt til å bestille på kreditt geværer, ammunisjon, proviant, salt, klær, strømper, sko, linnet og annet av norske kjøp-

menn. De sørget for at det ble skaffet til veie store mengder våpen, uniformseffekter, korn og annen proviant i Norge, noe som regnskapene fra det norske krigskommissariatet viser.

Videre foretok Trolle og Krabbe våren 1657 en omorganisering av den norske hæren, slik at hærstyrken økte fra 7200 mann til 11 000 mann. Nesten samtlige av hærens soldater var utskrevne bondesoldater. 1. juni 1657 erklærte Fredrik 3. Sverige krig. Under krigen 1657-58 var pengemangelen stor i Norge, men riksstyret i København neglisjerte stattholderens henvendelser om enten å få pengeforstreknings eller få beholde penger i Norge. Trolle presset de regionale og lokale myndighetene til å mobilisere skatteressursene, og han måtte ofte purre på lensherrene for å få leveransene. Stattholderen var også en svært aktiv pådriver for soldatutskrivninger, og vinteren 1658 organiserte han utskrivningen av 1200 matroser til marinen i København.

I løpet av krigen 1657-58 gjenerobret norske styrker Jemtland og Herjedalen, og i sør ble det foretatt innrykninger i Västergötland. Videre ble tre svenske invasjonforsøk på Båhuslen avvist. I Danmark forverret situasjonen seg dramatisk, da en ekstremt kald vinter gjorde det mulig for den krigsvante svenske hæren å marsjere over de islagte danske beltene i januar og februar 1658 og besette Fyn, de sørdanske øyene og mesteparten av Sjælland. Dermed var Fredrik 3. satt militært sjakk matt.

Ved freden i Roskilde 26. februar 1658 mistet Danmark Blekinge, Skåne, Halland og Bornholm, mens Norge måtte avstå Båhuslen, Trondheim len (Trøndelag), Nordmøre og Romsdal, samt tilbakelevere Jemtland og Herjedalen. Vinteren 1657-58 ble Norge hovedinntektskilden for Danmark-Norge, fordi fremmede tropper la beslag på store deler av de danske ressursene. Trolle måtte spare på utgiftene i Norge, og han stilte seg svært kritisk til at

han både under krigen, og i den korte fredsperioden våren og sommeren 1658 ble nødt til å sende store ressurser til Danmark. I mai 1658 mistet Niels Trolle den militære overkommandoen over den norske hæren, antakelig fordi Fredrik 3. syntes det var betenkelig at den øverste sivile og militære myndighet var samlet på en hånd.

Bjelkefeiden 1658-60

Den 7. august 1658 gikk Karl 10. Gustav til ny krig, og målet hans nå var å innlemme resten av Danmark-Norge i det svenske riket. Hele Danmark ble okkupert med unntak av København som ble beleiret, men byen nektet å overgi seg. Den ekstremt vanskelige situasjonen i Danmark førte til at Norge ble en enda viktigere inntektskilde for Fredrik 3. enn tidligere. Siden det var vanskelig å opprettholde kontakten mellom København og Norge, fikk Niels Trolle og den nye kommanderende generalen i Norge, Jørgen Bjelke, en uinnskrenket fullmakt til å lede landet.

Sommeren 1658 utskrev svenskene 2000 soldater fra Trondheim len til krigstjeneste i det svenske Baltikum, og de sendte mange soldater fra Båhuslen til krigstjeneste i Polen. For å motivere innbyggerne i de avståtte norske områdene til krigsinnsats mot svenskene, sendte Trolle og Bjelke i september 1658 opprop til innbyggerne i Trondheim len og Båhuslen med oppfordring om å kjempe for konge og fedreland og å kaste det svenske åket. Vi ser klart at de appellerte til patriotiske følelser hos innbyggerne i disse områdene. Videre henviste stattholderen og generaløyntanten til at svenskene hadde utskrevet 2880 mann fra Trondheim len "... som andet Slaktefæ, henført, og Muskoviterne og andre barbariske Folk til at slaktes, ja som for vilde Dyr henkast at slides og sønder-rives." De viste også til at det var blitt utskrevet 1500 eller 1600 karer fra Båhuslen "... som imod det Polakkiske Krigsfolk er fremstillet, ligesom andre Bester slaktet og formyrdet." Nyheter som disse

Niels Trolle til Trolholm, stattholder i Norge. Utsnitt av maleri (Riksarkivets fotosamling A 464).



skremmende hendelsene må ha styrket manges motstandsvilje. Befolkningen i store deler av Norge ble motivert til en krigsinnsats som var en av norgeshistoriens viktigste.

Trolle skrev ut flere skatter på egen hånd, blant annet proviantskatter, sko- og klesskatter. Det presset som Trolle la på de lokale skattekreverne, førte til at store ressurser i det norske samfunnet ble mobilisert for å dekke de militære behovene. Akkurat som i foregående krig fikk stattholderen ordre om å sende betydelige ressurser fra Norge til København, noe han også gjorde. Som i den forrige krigen var hæren plaget av rømninger, og Trolle anså deserteringene som et alvorlig problem han prioriterte høyt. Stattholderen var også en svært aktiv pådriver for soldatutskrivninger, og i 1658-59 fikk han ordre om å organisere utskrivninger av til sammen 800 soldater og 3500 matroser, som alle skulle sendes til København.

I en del tilfeller møttes stattholder Trolle og generaløyntant Bjelke på Akershus festning, hvor de i

felleskap ledet landet. Men vanligvis oppholdt stattholderen seg på Akershus og ledet og hadde hovedansvaret for det sivile embetsverkets vellykkede og kraftige mobilisering av folkets ressurser, mens generaløyntanten som sjef for den norske hæren oppholdt seg ved fronten og ledet hæren til seier.

Under Bjelkes ledelse gjorde den norske hæren en meget god innsats og drev svenskene ut av Trøndelag, mens svenskernes gjentatte forsøk på å rykke inn i landet ved Halden i 1658-60 ble stanset. Under Trolle og Bjelkes lederskap ble det iverksatt en ressurs- og styrkemobilisering som man ikke hadde sett maken til i flere hundre års tidligere norsk historie.

I februar 1660 døde Karl 10. Gustav, og det ble inngått fred mellom Danmark-Norge og Sverige. Fredstraktaten i København 26. mai 1660 fastslo at Norge fikk beholde Trondheim len med Nordmøre og Romsdal, mens Danmark fikk Bornholm tilbake.

Epilog

Under stendermøtet i København høsten 1660 opptrådte Trolle som talsmann for riksrådet konservative fløy og viste seg tydelig som en motstander av forfatningsendringer. Etter innføringen av eneveldet fikk dette følger for hans stilling, og det var politiske årsaker til hans avgang som stattholder i mars 1661. Han døde i 1667.

Litteratur

Gjeruldsen, Ole Henrik: *Niels Trolles stattholderskap 1656-61. Stattholderens betydning for statens ressursmobilisering i Norge, med hovedvekt på Karl Gustav-krigene 1657-60*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, 1997.

Gjeruldsen, Ole Henrik: "Statens ressursmobilisering i Norge under Karl Gustav-krigene 1657-1660", i Knut P. L. Arstad (red.): *Strategi, ledelse og samfunn 1588-1720*. Forsvarsmuseets småskrift nr. 22. Oslo 2000.

Gjeruldsen, Ole Henrik: "Niels Trolle", i *Norsk biografisk leksikon*, 2. utg., Oslo 2005.

Supplikkene:

Folkets klager til Kongen

En av få muligheter folk på 1600-tallet hadde til å gi uttrykk for misnøye med forhold i saker som angikk dem, var ved å sende en supplikk, eller klageskrift, til øvrigheten. I dag er supplikkene blant de viktigste kildene vi har til hvordan styringsapparatet fungerte. Det er bevart få arkiver med supplikker fra den regionale statsadministrasjonen helt tilbake til 1600-tallet. Ett av disse er arkivet for Bratsberg len og amt, det som i dag utgjør Telemark fylke.

AV ØYSTEIN ØDEGÅRDEN, KONSULENT, STATSARKIVET I KONGSBERG

Den 11. oktober 1662 leverte bøndene Simen Simensen og Peder Eriksen en lengre supplikk til Kongen i København. Supplikken var skrevet "... på dend Fattige Almugis veigne udj Sollum, Melum och Gierpen Sogner, Saa och Edanger och Bamble i Bradsberrig Ampt ...". Bøndene ville gi til kjenne sin misnøye med de nye forholdene som rådet etter at Skien hadde fått kjøpstadprivilegier 30. juli samme år. Borgerskapet hadde da fått monopol på inn- og utførsel av trelast og omsetning av varer "... som kand falde paa trej Miile nær langs Søekanten ...". Nå kunne bøndene fortelle at konsekvensen av disse privilegiene var at i stedet for å handle med "... danske och fremmede ..." slik de tidligere hadde gjort, nå "... maa trenge till Borgerschabit och giffue i Last eller Penge undertiden meere end dobbelt for Kornvahre, Salt och andet till Nødtørftt." De kunne derfor ikke

forstå det annerledes "... end som at Borgerschabit udj Sckeen, der ved her effter schal søge at betrøcke den fattige Almuge til Armod och Elendighed ...".

Bøndene i kystbygdene nær Skien hadde lenge ligget i konflikt med borgerne om retten til å handle sine varer med fremmede kjøpmenn. Denne retten hadde de fått stadfestet ved kongebrev av 26. august 1648, men med de nye kjøpstadsprivilegiene ble de tidligere bestemmelsene satt til side. Dette må ha vært et hardt slag for bøndene. At de valgte å sende egne representanter direkte til København viser også alvorret i saken. Bøndene må ha ment denne saken var så viktig at de ville være sikre på at den nådde helt frem til Kongen. Siden borgerskapet i Skien hadde fått sine nye privilegier uten at noen hadde fremmet bøndenes interesser, så de det vel slik at de selv måtte ta

affære. Det ble da også påpekt i supplikken at verken amtmannen eller noen på allmuens vegne hadde blitt hørt i forbindelse med tildelingen av kjøpstadsprivilegiene. I dette ligger vel en kritikk av det de mente var amtmannens passive holdning i saken. Nå ba bøndene om at det måtte megles mellom partene, slik at de ikke fikk dårligere vilkår enn de tidligere hadde hatt.

Tillit til Kongen

Supplikken bøndene leverte var egentlig ikke helt i tråd med de gjeldende bestemmelser. For selv om kongemakten var opptatt av at supplikkanalen ble holdt åpen, uten for mange restriksjoner, ser vi likevel at det i perioden ble gjort enkelte forsøk på å formalisere ordningen. For det første ønsket Kongen at supplikkantene klaget hver for seg. I en kongelig forordning fra 1649 het det at ”Hvo, som noget haver at klage, han klager sin Nød for sig alene”. Dette var sannsynligvis for å forhindre organiserte aksjoner som kunne føre til uro og optøyer i riket. I tillegg het det i bestemmelsene

at supplikken skulle sendes kongens befalingsmann, som behandlet saken i første instans. Dette skulle spare tid, da Kongen som oftest var avhengig av uttalelser fra lokale embetsmenn som var bedre kjent med saksforholdene. Kongen slapp da dessuten å bli brydd med alle sakene som kunne løses på lavere nivå i styringsapparatet.

Her ligger også forklaringen på hvorfor Bratsbergbøndenes supplikk endte opp i amtmannens arkiv. Blant kongelige forordninger og reskripter finner vi bevart et kongebrev av 15. november 1662, sendt amtmann Johan Friderich Marschalch og lagmann Claus Andersen. Her viste Kongen til den vedlagte supplikken og ba om at amtmannen og lagmannen så nærmere på bøndenes problemer og sendte en erklæring tilbake med en løsning ”... saa at dend ene partie ey meere end den anden med rette kand haffue nogit at klage”. Selv om dette var i samsvar med hva bøndene hadde bedt om, mistenker man nok at de hadde håpet på noe mer ved å gå veien utenom amtmannen. Bøndenes strategi ser



Første side av supplikk undertegnet av Simen Simensen og Peder Eriksen på vegne av bøndene i Bratsberg, datert København 11. oktober 1662. Original i Statsarkivet i Kongsberg (Bratsberg len og amt, nr. 284, brev fra diverse 1610-1726).



Kongebrev av 15. november 1662 med befaling til amtmannen i Bratsberg, Johan Friderich Marschalch og lagmann Claus Andersen. Original i Statsarkivet i Kongsberg (Bratsberg len og amt, nr. 93, kongelige forordninger og reskripter 1661-1680). Reprofoto: Wenche E. Magnussen, Statsarkivet i Kongsberg.

ut til å ha vært at dersom Kongen ikke ga dem medhold i første omgang, ville han be om at saken ble undersøkt nærmere. Når kongen ba om en erklæring i saken, hadde de kanskje større forhåpninger om et gunstig utfall enn dersom de fulgte den ordinære saksgangen. Vi kjenner imidlertid ikke til utfallet av amtmannen og lagmannens undersøkelser, og Kongen har heller ikke gitt noen resolusjon i saken. Det kan dermed se ut til at bøndenes strategi mislyktes. Likevel illustrerer supplikken hvor stor tillit bøndene hadde til kongemaktens evne og vilje til å ordne opp. Vi ser også at kongen selv var opptatt av at alle fikk en rettferdig behandling, samtidig som det kan synes som om mistroen bøndene hadde mot embetsmennene i dette tilfellet var velbegrunnet.

Fremgangsmåten bøndene i Bratsberg valgte, ser ikke ut til å ha vært uvanlig, og det er tydelig at kongemakten gikk stadig mer lei av at supplikkanter gikk utenom de fastsatte instanser. I kongelig forordning av 5. februar 1685 ble det nok en gang presisert at supplikken skulle leveres amtmannen som skrev erklæring og deretter sendte saken til kongelig resolusjon. To år senere, i Kristian 5.s Norske Lov, ble et eget kapittel viet nettopp saksgangen for supplikkene. Dette vitner om at det nå var blitt nødvendig å tydeliggjøre supplikkbrukens formelle retningslinjer ytterligere.

Gjensidig nytte

Supplikkene var viktige også for myndighetene. De hadde interesse av å vite hva som foregikk rundt om på lokalplanet, ikke minst for å holde en kontroll med sitt eget embetsverk. Til et slikt formål var supplikken skreddersydd, siden den ga de som ble direkte berørt av myndighetspersoners opptreden, en mulighet til å uttale seg. En undersøkelse av resolusjonsprotokollen for årene 1692-1693 viser at etter klager på skattepresset, var klager på lokalembetsmenn bakgrunnen for de fleste supplikkene amtmannen i Bratsberg fikk inn. Av de om lag hundre supplikkene vedrørende offentlige

saker som ble behandlet i denne perioden, faller nærmere en fjerdedel inn under denne kategorien.

Blant disse finner vi flere klager som gjaldt en fogd som hadde gått i overkant hardt til verks i sin embetsførsel. ”[det er] beklageligt at Velbemelte foget inden Skatterne blifuer betalt iche vil tillade mig at nyde allerringeste foer til mine Creaturer, som snart maa døe af Hunger”, lyder det i en supplikk datert 7. januar 1693. Som et pressmiddel for å drive inn skyldige skattebeløp hadde fogden i Bamble, Rasmus Pedersen Herstad, funnet på å forsegle bøndernes låver, slik at de verken fikk tilgang på korn eller høy. Å ta beslag i bøndernes avlinger var noe fogden ikke hadde anledning til å gjøre, nettopp på grunn av de alvorlige konsekvensene dette kunne få. I resolusjonsprotokollene er supplikkene og amtmannens avgjørelser innført sammen, og vi ser at fogden ble advart mot å benytte seg av slike metoder. Amtmannen ga klar beskjed om at en slik fremferd ville føre til bøndernes ruin og fordervelse, og ba fogden holde seg til de midler han hadde lovhjemmel for. Få uker etter amtmannens irettesettelse var imidlertid Herstad i gang igjen. Denne gangen kunne bonden til og med fortelle at låven forble forseglet, selv etter at skatten hadde blitt betalt. Herstad hadde nemlig ikke villet kvittere for beløpet i skatteboken, men i stedet tatt imot pengene som godtgjørelse ”... for sin Umage med forseiglingen ...”.

Saken endte med at Herstad den 13. juni 1693 ble suspendert fra sin stilling. Supplikkene kunne med andre ord få alvorlige følger for de som klagen var rettet mot. Likevel skulle det mye til for at en fogd ble fjernet fra stillingen på grunnlag av klager fra allmuen. Fogden hadde en upopulær oppgave og sto utsatt til for bøndernes misnøye. Det som ble avgjørende i saken mot Herstad, var at han fullstendig ignorerte advarselen han fikk. Da amtmannen valgte å undersøke saken nærmere, viste det seg at flere bønder hadde grunn til å klage, og Herstad ble stevnet inn for tinget. Den

videre utviklingen viser at dette ikke var noe som skjedde så ofte. For å komme på offensiven svarte nemlig Herstad med å få arrestert lensmannen, som han mente hadde tatt bøndernes parti. Dette trekket styrket neppe saken hans. Amtmannen måtte gripe inn og få lensmannen satt fri etter at lensmannens ”bedrøvede qvinde” sendte han en supplikk med bønn om hjelp.

Saken mot Herstad gir hint om nye tendenser i statsadministrasjonen. At fogden åpenbart ikke visste hvor grensen gikk, tyder på at han tidligere hadde vært vant til friere tøyler i utførelsen av sine oppgaver. For selv om saken kanskje var spesiell, kan det også være at oppfølgingen av supplikkene hadde blitt strengere. I 1691 hadde Bratsberg fått en ny amtmann i Henrik Adeler. Adeler hadde allerede utmerket seg som en særdeles dyktig embetsmann. Han hadde solid erfaring, blant annet som sekretær ved Danske Kanselli. Det er nærliggende å tenke seg at dette nå ga supplikkanter en bedre mulighet til å bli hørt. Endringer i amtmannens arkiv gir indikasjoner på det samme. Det er ikke bevart egne resolusjonsprotokoller for supplikkene fra tiden før 1692. Dette kan tyde på at allmuens klager ikke hadde blitt like samvittighetsfullt behandlet tidligere. Utviklingen vi kan spore, viser altså et statsapparat som var i ferd med å få en større grad av profesjonalitet, og der også funksjonene som ivaretok allmuens rettigheter, var under stadig forbedring.

Kilder

Bratsberg lens- og amtsarkiv. Statsarkivet i Kongsberg.

Litteratur

Rian, Øystein: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Universitetsforlaget, Oslo 1997.

Supphellen, Steinar: ”Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet.” i *Historisk tidskrift*, Oslo 1978.

Blasfemi og uskikkeleg oppførsel

Om kvardagsliv i kyrkjeleg rettsmateriale

- *Ektepar på Jæren melde for blasfemi*
- *Prest med øks til åtak på kvinne*
- *Familie på sju nekta nattverd*
- *Injuriar frå preikestolen*

Slike avisoverskrifter kunne vi venta oss dersom dagens journalistar rapporterte frå rettsforhandlingane på 1600-talet.

AV MARGIT LØYLAND, FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Rettsreferat med vitneavhør og domsavseiingar er blant dei beste kjeldene vi har til kvardagsliv og mellommenneskelege møte på 1600-talet. Direkte referat frå rettsmøte gir ettertida fargerike innblikk i livsvilkår og konfliktområde. Dei skildrar allmenne og tidsoverskridande stridstema som ekteskapsproblem, eigedomskranglar, religionsstrid, ulikt syn på kva som ga rang, ære og sosial status osv. Men uansett kor universelle og allmenngyldige konflikter er og var, så er det samtida som til ei kvar tid påverkar haldningar og avgjer rettsforfølging og straffeansvar.

Rettsmateriale frå 1500-, 1600- og 1700-talet gir oss innblikk i samtida sine konflikter, men også ei viss forståing av kvifor samfunnet takla store og små kvardagskonflikter slik det gjorde.

Domkapitlet som domstol

Domkapitlet var ein institusjon som hadde som si primære oppgåve å sørge for rett levestett og rett lære hjå prestar og tenarar i kyrkja, men skulle også ta seg av skulestell, hospital, fattighus, lærespørsmål m.m. Domkapitlet var eit organisert prestefellesskap, og fungerte både som kulturelt fellesskap, eigedomsfellesskap og juridisk domskolelegium. Det var ein gamal institusjon, frå andre halvdel av 1100-talet, som varte ved som ein del av kyrkjeordninga også etter reformasjonen. Men domkapitlet fekk til dels nye oppgåver og vart svekka utover 1600-talet. Dei juridiske oppgåvene minka etter at eineveldet vart innført, men domkapitlet heldt fram med å dømme i ekteskapsaker og ”sedelighetssaker”, og i saker som galdt den indre geistlege disiplinen. Når domstolen

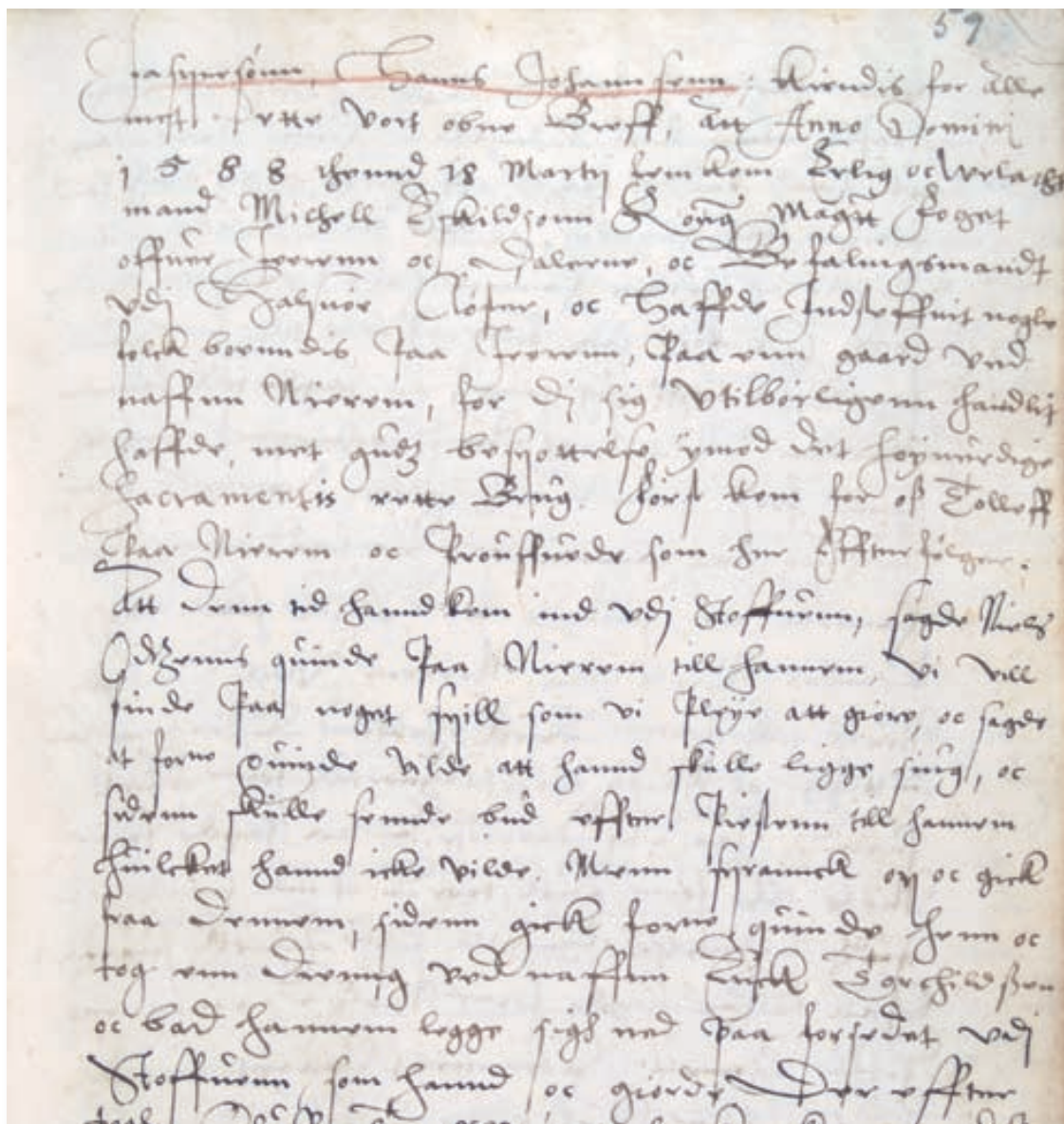
dømde i ekteskap- og ”sedelighetssaker”, blei han også kalla Tamperrett eller Kapittelrett, og frå tidleg 1700-tall med fellesnamnet Konsistorialrett. Når domstolen dømde i saker som galdt geistlege embetsmenn, andre kyrkjelege tenestemenn, og i saker mellom prestar og soknefolket, vart han kalla Prosterrett.

Domkapitlet som institusjon varte ved til domstolreformen i 1887, men var under avvikling heilt frå slutten av 1700-talet. På slutten av 1600-talet vart det også oppretta ein Sakristirett

som dømde i lokale saker om rett livsførsel, utukt, lære osv.

Ekteskap og eigedom

Domkapittelprotokollar er ei kjelde som kan stadfeste, men også utdupe og legge nye sider til inntrykket av veremåte og livsstil hjå 1600-tals-menneska. Skilsmisser, eigedomskranglar, blasfemi og anna usømeleg framferd, samt ueigna prestar kan vere stikkord for innhaldet i dette kjeldematerialet. Rettssakene kan variere frå reine trusdiskusjonar til reelle maktkampar.



Sak mot Nils Oddson og kona hans frå 18. mars 1588. Original i Statsarkivet i Kristiansand (Stavanger domkapitels protokoll 1571-1630 nr. 1).

Protokollane inneheld i hovudsak skilsmissemådomar, men nokre av sakene som kom opp for denne kyrkjelege rettsinstansen, handla om rett embetsførsel og kyrkjelege lærespørsmål. Det er desse sakene som står i fokus i denne vesle artikkelen. Vi har her tatt i bruk domkapittelprotokollane for å finne døme på alvorlege konflikhtar mellom allmogen og prestane deira. Prestar vart anklaga for usømeleg oppførsel og for misbruk av stillingane sine. Nokre gonger vart dei løyste frå embetet sitt, andre gonger måtte kyrkjelyden stå til rette i form av bøter til styresmaktene. Bønder som klaga presten sin inn for domkapitlet, måtte ha mange klagepunkt og mange vitne på si side om dei skulle nå fram.

Protest mot prestar

Dei lutherske prestane skulle vere Guds tenarar i lokalmiljøa. Mange av sakene i domkapitlet tyder på at det motsette var tilfelle. Herr Jørgen var prest i Vanse på Lista. Den 18. juni 1594 vart han anklaga for ikkje mindre enn ti brot på embetspliktene sine. Mellom anna hadde han truga ein prestekollega med øks, og prosten med at han ville slå han i hel. Like trugande oppførte han seg mot ei kvinne i kyrkjelyden. Det var ikkje lite dramatikkk då han gjekk til åtak på henne med slag og øksehogg på kyrkjegarden. Den frammøtte kyrkjelyden fortalde i retten kor overraska dei vart då presten sprang rett frå altertenesta, med prestekjolen på, for å overfalle Maren Lauritsdatter.

Også i Bjelland i Vest-Agder anklaga kyrkjelyden presten sin for å ha oppført seg utidig og for å ha forsømt prestenesta si, denne gongen med ikkje mindre enn 16 alvorlege punkt. Presten hadde latt vere å dra til sjuke og døyande menneske, nekta å gravleggje døde, vist folk bort frå skriftestolen, slått inn kyrkjedøra i sinne og hindra messa, uteblitt frå mange messer han sjølv hadde tillyst, slått og sparka og jaga folk frå

bryllaupsbord, krevd dobbelt av det tidlegare prestar hadde gjort i ulike godtgjeringar, forretta gudsteneste utan prestekjole, nekta folk å tale med prosten før dei gav han pengar, osv. Den 15. april 1666 vart han dømd frå embetet.

I Evje var Oluf Fennefoss komen i klammeri med den lokale presten, herr Hans. Presten skulda Oluf for å drive med trolldom og for å vere grisk, og i tillegg hadde han kalla Oluf ”smørnese” frå preikestolen. Då Oluf seinare vart frikjend for dei alvorlege trolldomskuldingane, klaga han 17. juni 1623 presten inn for domkapitlet fordi herr Hans hadde nekta både han, kona hans, tre søner og to døtre nattverd i tre år.

Nattverdsleik

På Jæren budde eit ektepar som av og til mora seg med å dramatisere nattverden. Dette pleidde dei å gjere heime i stova si, fortalde dei domkapitlet i Stavanger. Spelet var nok like mykje meint som harselas med presten som blasfemisk omgang med nattverden. Bonden Nils spelte prest, kona regisserte. Og så fekk dei med seg to personar til. Ein spelte sjuk og låg til sengs, den andre henta presten. Dramatiseringa starta med at den sjuke bad kameraten om å hente soknepresten. Kameraten så gjorde, det vil seie, han skota seg fram på ein krakk medan han drog ein anna krakk bak seg i eit tau. Slik kom han ”ridande” over stovegolvet og fram til døra. Han helsa på Nils som sat der og spelte prest. Då han hadde sagt fram ærendet sitt, blei det ei lang forhandling mellom ”presten” og det ridande sendebodet om kor sjuk den sjuke var, og om kor mykje pengar og husdyr han åtte. ”Presten” ville ikkje bli med i sjukebesøk før han var viss på at han skulle få både ei ku, ein stut, ein sau, ei høne og meire til som godtgjering. Men då henta han endeleg sekk og drikkehorn og gjorde seg klar til sjukebesøk. Så reid dei begge gjennom stova på krakkehesten. ”Presten” sette i

Hå gamle prestegard. Garden Njærheim med den nedlagde kyrkjestaden er nabogard i aust. I 1588 hadde ikkje presten flytta til Hå, men han tok inn hos ein av familiane på Njærheim når han skulle ha gudsteneste i soknet. Dermed hadde folket på garden god anledning til å studera han.
Foto: Lisabet Risa, Statsarkivet i Stavanger.



gong eit grundig forhør for å få vite om den sjuke ”trudde rett” og var klar til å døy. Omsider svara den sjuke rett på alle spørsmåla, og dramatiseringa enda med at den sjuke fekk tilbod om brød og vin i ein heimesneakra nattverdsseanse. “Presten” serverte brød frå ein sko og vin frå eit drikkehorn. Men nett denne gongen ville ikkje den ”sjuke” ta imot slike leikesakrament. Han protesterte på harseleringa av presten og dramatiseringa av nattverden ved å slå til drikkehornet med nattverdsvin som ”presten” ville gi han. Kona på garden likte dårleg at han nekta å spele rolla si ferdig, og argumenterte med at dette jo var eit spel som dei pleidde å more seg med. Ein eldre mann som hadde vore tilskodar til opptrinnet, åtvara gardsfolka og sa dei måtte ta seg i vare, så dei ikkje blei tiltalte for dette skodespelet. Og det var nett det som skjedde. Den 18. mars 1588 måtte Nils Oddsen og kona frå garden Njærheim på Jæren møte for domkapitlet og svare for at dei dreiv harselas med

griske sokneprestar og for respektlaus omgang med sakramenta.

Maktkamp på mange plan

Nattverdsleiken er døme på ei av dei meir kuriøse sakene som kom opp for domkapitlet. Utanom skilsmisssakene dominerte konfliktsaker mellom prest og kyrkjelyd og mellom prestar. Kyrkjelyden drygde i det lengste før dei reagerte på det som tyktest vere udugelege prestar. Men når dei ikkje fekk hjelp i kritiske livssituasjonar gjennom prestetenestar dei meinte dei hadde krav på, tok dei affære, slik vi her har sett døme på med presten som ikkje ville gå i soknebod til alvorleg sjuke og som nekta å gravleggje døde. Slik konflikhtar kan vere uttrykk for ressurskonflikhtar der partane var ueinige om kva dei kunne kreve eller forvente av kvarandre.

Økonomi og ressursfordeling var sentrale tema og viktige brikker i samspelet mellom prest og

kyrkjelyd, embetsverk og bønder. Kyrkjelyden betalte presten for å utføre visse oppgaver, og både kyrkjelyd og prest hadde gjensidige plikter. På byrjinga av 1600-talet var prestane i hovudsak valde av bøndene, og fleire kom sjølv frå bondestand. Ved innføringa av eineveldet vart dei embetsmenn, utnemnde av Kongen, og ikkje lenger forankra i bondestanden.

Heksebrenning har vore eit av kjenneteikna på 1600-talssamfunnet. Opplysningstid, vitskapsfolk og rasjonalisme har signalisert 1700-tal. Rettsmaterialet kan understreke, men også undergrave ei slik forståing. Ein maktbasert forklaringsmodell kan leggje hovudvekt på framveksten av statsmakta, andre vil leite etter årsaker i den økonomiske eller kulturelle utviklinga. Samfunnet på 1600-talet blir ofte skildra som valdeleg, brutalt, rått og kranglevorent. Kjeldetilgangen og fokuset på rettsmateriale kan ha sett dette miljøet i sterkare kontrast enn rett er til det meir velutdanna, velformulerte og veltilpassa 1700-talssamfunnet.

Religiøse lærespørsmål vart aktualiserte i tida like etter den lutherske reformasjonen av kyrkja i Danmark-Noreg, likeså rettsfølgjing av ein-skildindivid i ein periode prega av individualisering og institusjonalisering. Dette skjedd ikkje minst fordi den dansk-norske statsmakta vart sterkare og etablerte seg som eineveldig i denne perioden. Bøteinntekter vart eit økonomiske gode for statsapparatet, kontroll over individida eit oppgjer med ættesamfunn og differensiert lovforståing.

Religion eller ressurs

Religiøse og økonomiske spørsmål smelta saman med leveform og samfunnsorganisering. Det kan vere vanskeleg å skilje mellom religiøse og ressursbaserte konflikter. Kanskje heng dei også nøye saman. Men både økonomiske og religiøse interesser hadde sin eigenverdi i tidleg

nytid, anten ein ser dei i samanheng eller uavhengig av kvarandre. Ressurskonflikter mellom embetsmann og allmuge kunne oppstå på grunn av økonomi, maktfordeling eller på grunn av ulik kulturbakgrunn. Materialet frå domkapitlet kan hjelpe oss til å forstå kva og kven som fungerte som lokale autoritetar. Det kan fortelje oss om integrasjon av einskildindiv, og om kva mal som til ei kvar tid styrte lokal tilpassing. Materialet kan også klargjere styrkeforholdet mellom lokalmiljø og embetsverk, og det kan avsløre konfliktråda mellom familiemedlemer, kollegaer og ulike sosiale grupper.

Kjelder

Stavanger Domkapitels Protokoll 1571 – 1630, 1ste og 2det Hefte, Chr. 1897-99

Domkaptittelsprotokoll for Kristiansand og Stavanger 1664-1684. www.digitalarkivet.no

Litteratur

Hanne Marie Johansen: *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536-1909. En familie- og rettshistorisk studie*. 2001

Margit Løyland: *Kamp om rett lære. Om religiøs forståing og samhandling på Agder ut frå ei kyrkjerettsleg kjelde*. 2008. www.hivolda.no

Knut Sprauten: "Et moralsk fyrårn i Oslo på 1600-tallet. Domkaptittels signaler til lek og lærd i det østlige Norge" i *Byminner* 4/1995

Anna Tranberg: "Et blick på menighetens kallsrett i Norge på 1600-tallet" i: Hans Hosar (red): *Alt mellom himmel og jord*, 2003

Anna Tranberg: "Lønnskav og lønnspress. Konflikter mellom allmue og prest i Vest-Telemark på 1600- og 1700-tallet" i *Telemark Historie*, nr.25, 2004

”... Itt vist och Riktigt Mandtall”

AV HEGE BRIT RANDSBORG,
ARKIVAR, RIKSARKIVET

Høsten 1662 var kommissær for de norske kirker, Titus Bülche, på en inspeksjonsreise i Norge. Hovedformålet med reisen var å skaffe opplysninger om prestenes og kirkenes økonomi. Men han interesserte seg også for befolkningen, selv om det ikke sto noe om det i instruksen hans. I Drangedal skaffet han seg informasjon om alle menn over 12 år, om de var bønder, bondesønner, husmenn eller tjenestedrenger. Ut fra disse opplysningene satte han opp et manntall i 1663, antagelig det eldste som er bevart for Norge.

Bülche dro til København for å få støtte til å samle slike opplysninger for hele landet. Og det fikk han. Kongen sendte et brev til alle prestene 20. september 1663 der han påla dem å sende inn oversikt over den mannlige befolkningen over 12 år. Ikke alle svarte, flere måtte purres, men mange lister kom inn, selv om en del var mangelfulle. Fogdene ble også bedt om å sende inn de samme opplysningene,

trolig for å kontrollere prestenes lister. Manntallene gjaldt bare den mannlige befolkningen over 12 år, og det følte etter hvert som en mangel. Derfor gikk det ut et nytt kongebrev 30. oktober 1665 der prestene ble bedt om å sende inn et nytt manntall, denne gang med oversikt over alle menn, fra spedbarnet til oldingen.

Titus Bülche samordnet opplysningene fra prestene og fogdene og forsøkte å gi en statistisk bearbeidelse av stoffet. Disse finner man dels i såkalte tilleggsmanntall og dels i store oppsatte tabeller. Men arbeidet ble aldri fullført. Det tok nesten 200 år før T. H. Aschehoug tok fatt i Bülches manntall og brukte dem til å beregne befolkningens størrelse. Siden byene og Finnmark ikke var med, brukte han forholdstall fra folketellingen i 1769 til å beregne folketallet der. Likeledes la han til 107 % for kvinnene. Han kom da fram til at befolkningen i 1665 lå på rundt 450 000 mennesker.

Utsnitt av tabellen som viser den mannlige befolkningen i Stavanger stift. I Mandals prosti var det 13 kirkesogn med i alt 4003 menn. Bondestanden var størst med 3067, mens 646 var husmenn eller husmannssønner. Den største aldersgruppen var barn under 12 år, ca. 36,8 %, mens det var færrest i aldersgruppen 20-30 år, 8,6 %. Det lave antallet her skyldes nok delvis at tjenestedrenger og knekter ikke er spesifisert på alder og derfor ikke kommer med. Original i Riksarkivet.

Kirke	Barndet	Deis	Omfloden	Sonne	Sidne	Hu	innend	Deis
Soagne	19	17	14	51	68	18	91	159
Oddenis Beckegield	19	17	14	51	68	18	91	159
Drebbi Soan	0	11	2	16	25	4	27	30
Heaglande	1	15	12	26	36	12	49	88
Lucob Soan	2	10	17	23	38	5	42	81
Lucob Soan	16	9	11	38	26	15	44	68
Buchenens	7	18	11	34	51	20	45	62
Soane Soan	14	20	17	60	50	10	61	95
Bechlaads	7	8	8	19	27	7	9	46
Halkac Soan	10	26	14	66	66	19	77	170
Solme Soan	16	24	11	44	72	24	77	144
Ohoe Soan	3	22	6	27	45	48	44	75
Lohedalss	6	12	12	19	49	71	35	141
Halmarche	3	14	0	15	11	8	15	27
Summa	112	214	112	450	564	269	610	1060

Dømt til bål og brann

Om trollmenn og hekser i tidlig nytid

Visste du at fanden sitter på Fillefjell ikledd grønn fløyelskappe?

Dit reiser folk fra ulike steder i Sør-Norge for å feire heksesabbat, og transporten foregår på katter og sauer. Skal man tro Kristoffer

Lauritsen fra Enebakk, var det slik. Men Kristoffer fortalte dette i 1624 – og han ble utsatt for ”pinlig forhør” da opplysningene kom.

AV TINE BERG FLOATER, UNDERDIREKTØR, RIKSARKIVET

Artikkelen er basert på Tine Berg Floaters foredrag ved Arkivenes dag i Riksarkivet november 2007.

Hekseforfølgelsene i Europa foregikk i perioden fra ca. 1450 til ca. 1750. De toppet seg i tidsrommet 1580-1630. Ca. 100 000 kvinner og menn ble stilt for retten og pådømt, og omtrent halvparten ble henrettet. Henrettelsene skjedde vanligvis med bål og brann, men også andre metoder ble benyttet.

I middelalderen var det få trolldomsprosesser, og de som finnes er spesielle i sitt innhold. Ragnhild Tregagås ble puttet i kjelleren til biskopen i Bergen i 1325 for å ha utøvd trolldom over gammelkjæresten, Bård. Ragnhild hadde etter moderate trusler fra sysselmannen tilstått å ha galdret og brukt trolldomsråd for å gjøre mannen impotent og så splid mellom Bård og hans kone. Det ser også ut til at hun klarte det siste, for Bård dro til Hålogaland for å møte Ragnhild der. Galdringen hadde Ragnhild lært i sin ungdom av Sørle Sukk. I retten fikk biskop Audfinn vite at Ragnhild hadde vært syk på sinnet da hun utøvde trolldommen, og sammen med sine prelater lot

han nåde gå for rett. Hun ble dømt til å reise på pilgrimsreise utenlands i sju år og faste strengt. Forsømt hun dette, var hun skyldig i tilbakefall til kjetteri og måtte dømmes av en verdslig domstol. Men biskopen i Bergen var altså mild i sin dom. Det skulle bli verre. I tidlig nytid iverksatte myndighetene i Europa systematiske hekseforfølgelser med lov og dom.

Kvit magi og svart trolldomskunst

Magiske forestillinger har en tusenårig historie. Magikere opptrådte ved kongelige slott, og kloke koner leget landsbyens syke. Utgangspunktet for trolldomskulturen var i høy grad gammel overtro, men også magikeren som utøver av en mekanisk og manipulerende kunst. Det var stor forskjell på ulike typer magi, men i hovedsak finner vi de to motpolene: kvit magi og svart magi. Kvit magi, eller signeri, var av ikke-skadevoldende karakter. Svart magi, maleficia eller forgjørelse, var skade-fremkallende. Den kunne forvolde lidelse, sykdom og død. Magikeren opptrådte i hemmelighet,

I 1673 opphevet Overhoffretten sorenskriverens og lagmannens dom over tre kvinner fra Rendalen som hadde tilstått at de hadde reist til Blåkullen. Tilståelsene hadde kommet etter trussel om tortur. Original i Riksarkivet (Overhoffretten, Avsiktsprotokoll 1673, s. 17).

alene og dersom ritualet ble utført korrekt, ville den ønskede virkning føre fram.

Vi snakker også om høy og lav magi. Høy magi kunne for eksempel være astrologi og nekromanti, dvs. åndemaning. Dette var en kunst som krevde opplæring og ble som oftest praktisert av menn i høyere sosiale lag. Lav magi var svart, hadde liten status og krevde lite formell utdannelse. Praksisen ble gjerne overført muntlig trollfolk imellom, kanskje slik Ragnhild Tregagås hadde lært i sin ungdom.

Til forskjell fra magikeren hadde heksen overnaturlige evner, og hennes egen tilståelse var det eneste bevismaterialet som kunne få henne dømt. Tilståelsene kom gjerne som følge av pinlig forhør, altså tortur. Man så etter trolldomsmerket, det var vannprøve og andre former for utspekulert smertefremkallelse.

Etter hvert forekom en samrøring mellom magikere og trollmenn, hekser og kjettere. I hekseprosessene var det vanligvis folk fra de brede, uskolerte lag som ble anklaget, og da gjerne for kjetteri, eller diabolisme. Den første riktig kjente kvinnen som ble brent på bålet for kjetteri var Jeanne d'Arc i Rouen i 1431. Magi eller trolldom ble altså ikke virkelig farlig for utøveren før koblingen til heksesabbaten og djevledyrkingen forekom. Å møte djevelen til fest og inngå en pakt med ham, var kjetteri og den verste synd som kunne forekomme. Ingen bot var stor nok.

Hekseprosessene tar til

Magi var ikke nødvendigvis en kriminell handling. De tre sentrale tilnæringsmåtene til trolldom var basert på kirkas demonologiske lære, på lovens trolldomsbegrep og på allmennhetens oppfatning. En trolldomsprosess var en rettsak der mennesker sto anklaget for brudd på trolldomslovgivningen overfor en dommer. Hekse-

prosessene ble ført både for kirkelige og verdslige domstoler, om ikke samtidig i de samme landene.

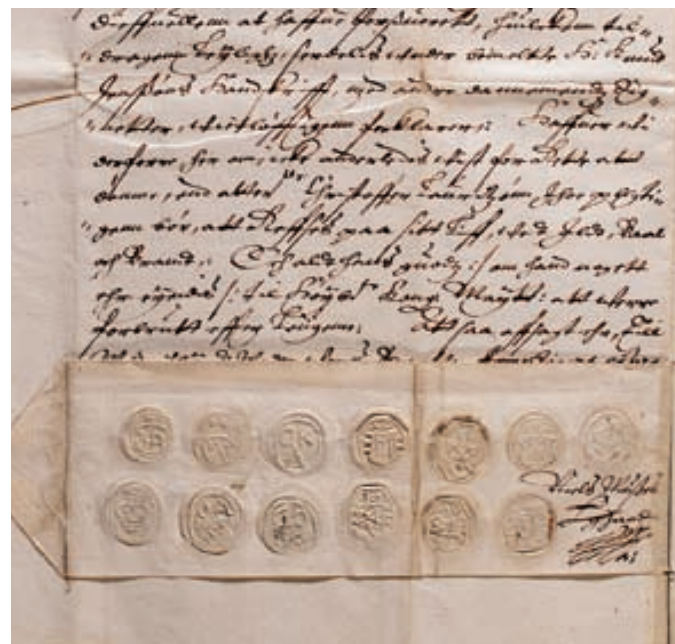
Viktige forutsetninger for utbredelsen av hekseprosessene var faktorer som et mer effektivt justisapparat, bedre utdanning av jurister, og større utbredelse av eksempelsamlinger til instruksjon og bruk. Trykkekunstens suksess la et godt grunnlag for en ensartet praksis i rettssystemet mot heksene. Presedenssaker ble raskt kjent, og lærebøkene viste hvordan en heks gjennom forhør kunne vikles inn i motstridende forklaringer og bekjennelser om trolldom og pakter med djevelen.

Under tortur kom det fram at Kristoffer Lauritsen fra Enebakk reiste til Fillefjell to ganger. Han navnga en rekke personer han hadde møtt på turen. Det kom fram at han ” haffuer bekiendt, sig til Dieffuellenn, att haffue forssuorenn, och samme hans Apostels Naffnn waar Asmodalis.” Kristoffer ble dømt til å brennes på bålet.

Mellom 40 og 50 000 mennesker ble henrettet for trolldom i Europa i perioden. Hele 80 % av de dømte var kvinner, mens det historisk sett er 90 % menn blant dømte i straffesaker. De hardest rammede områdene finner vi i Sveits og i de protestantiske områdene i Tyskland. Omtrent 50 % av heksebrenningene fant sted der. Det var få hekser i typisk katolske land som Italia, Spania, Portugal og Frankrike. Årsaken til dette skyldes inkvisisjonens intense kamp mot kjetteriet i disse områdene.

Skandinavia var i en interessant mellomposisjon. Sjamankulturen i utkantstrøkene ble oppfattet som rester av hedendom. Sverige, Danmark og Norge hadde ca. 80 % kvinneandel i heksesaker, mens det på Island var 10 kvinner av 120 anklagede. Bare én ble brent. I Finland var halvparten av de anklagede kvinner.

Lærd tradisjon så på kvinner som intellektuelt



Opplysninger om brenningen av trollmannen Kristoffer Lauritsen fra Enebakk finnes i fogderegnskapet. Original i Riksarkivet (Rentekammeret, Lensregnskap for Akershus len, pk. 68.6, fogderegnskap Nedre Romerike 1624–1625).

mindreverdige, godtroende, svake, umoralske og underkastet sine seksuelle pasjoner. Gjennom domspraksis fikk denne lærde oppfatningen stor utbredelse.

Hvem var heksene?

Reginald Scot skrev på slutten av 1500-tallet at hekser vanligvis var gamle kvinner. Og det var særlig eldre, fattige enker eller ugifte kvinner som var utsatt for hekseanklager. Kvinner drev med sysler som kunne synes nær beslektet med magi, nemlig matlaging, legekunst og fødsels-hjelp. De drev sin geskjeft over kokende gryter. Etter de mange krigshandlingene og stengingen av klostrene etter reformasjonen var det også et kvinneoverskudd. Mange slet med å livnære seg. Kvinner drev også med gjøremål som krevde gode råstoffer, som brygging, lysestøping, baking og kjerning av smør. Dersom arbeidet mislyktes på grunn av mangelfull teknikk eller dårlige råstoffer, var det lett å ty til forgjøring som en årsak. Bak anklagene lå kan hende også misunnelse eller

mistenksomhet når noen lyktes bedre enn andre. Noen kvinner var kanskje eksentriske eller senile og hadde vansker med å forsvare seg. Eller kanskje var de lite redde for å si hva de mente, og kanskje tok de seg til rette mer enn godt var. Ble de riktig sinte, slik Anna Pedersdatter visstnok ble i 1590, hjalp det ikke å være fra en familie med høy status.

Eller kan hende var det enkelt å ha noen å skyld på når det trengtes. Slik var det i Fredrikstad i 1653. Marte og Anne Rimer var døtre av den avdøde mestermannen, eller skarpretteren, og derfor i en posisjon litt i utkanten av samfunnet. Da Fredrikstad by brant og handelsmennene trengte en sydebukk, kastet de seg over Rimer-søstrene. Mye var tapt i bybrannen og formuer hadde gått opp i lys lue. Mestermannen i Tønsberg ble hentet, og etter tolv dager var Anne Halvorsdatter Rimers pinsel over. Etter tortur bekjente hun å ha blitt forgjort av palte Siri sju eller åtte år tidligere. Vitneforklaringene gir inntrykk av

en kvinne som levde utstøtt av samfunnet, og som forsøkte å hevne seg og sette seg i respekt gjennom å gi inntrykk av å eie trolldomsrett. Anne ble dømt til å miste sitt liv på bålet og brent 13. desember 1653. Søsteren Marte, som ble anklaget som medviter, ble dømt til å rømme byen og Akershus len inne tre solemerker. Det lille de eide ble solgt, men det var ikke engang verdt så mye at det dekket utgiftene til boddelen.

I Fredrikstad kostet det for øvrig 13 riksdaler å brenne, torturere og foreta vannprøven på to hekser, samt holde mestermannen med kost og losji i åtte dager. Det vet vi fra en trolldomssak fra 1623. Derimot kostet trolldomsprosessen mot Barbro Osmundsdatter i Lista len i 1667 hele 62 ½ riksdaler. Denne summen dekket mestermandens reise, kost og losji, ved og tjære til bålet, samt hans arbeid med "at lade hende pine og brende". Trollkvinnen var kjent som Barbro i Paddeløftet, og antakelig var hun en klok kone som hadde mislyktes. Hun satt fengslet i 17 uker, i ni av dem sammen med fire personer som hun også beskyldte for trolldom. Disse ble alle frikjent.

Kriminalisering av kvinner

Samtidig med hekseprosessene foregikk en kriminalisering av kvinnelige forseelser. Det ble strengere regler for kvinners håndtering av barn; frivillig abort og drap av nyfødte ble oppfattet som mord, og kvinnelig utenomekteskapelig seksualitet ble skarpere forfulgt. Kvinner som uttrykte protest mot kvinnerollen og mot autoritetene ble utsatt for beskyldninger om hekseri, for eksempel som i Salem i New England i 1691-93.

Heksegalskapen må ses i sammenheng med det religiøse jordskjelvet som europeerne fortsatt gjennomlevde. Reformasjonen endret folks tenkemåte og stilte spørsmål ved en rekke eksistensielle ting i folks liv. Det var viktig å få

svar på de mest sentrale spørsmålene, og skape ryddighet i tilværelsen. Mange samfunn har hekser og magikere, særlig i krisetider. Det som var nytt nå, var at djevelen ble forbundet med trolldom av teologene. Det ble lansert ideer om en djevlesk sammensvergelse med det mål å ødelegge samfunnet. Dette skapte panikk og en destruktiv forfølgelsesmani.

Og kirkas menn nørte opp under heksegalskapen. De førte en kamp mot den gamle hedenskinspirerte agrarsivilisasjonen og mot gammel overtro. Dette førte kanskje med seg en slags kulturkollisjon mellom det lærde presteskaper og befolkningen. Og det var særlig kvinnene som hang igjen i det gamle. Slik ble bygdene "sivilisert" gjennom brenning av hekser.

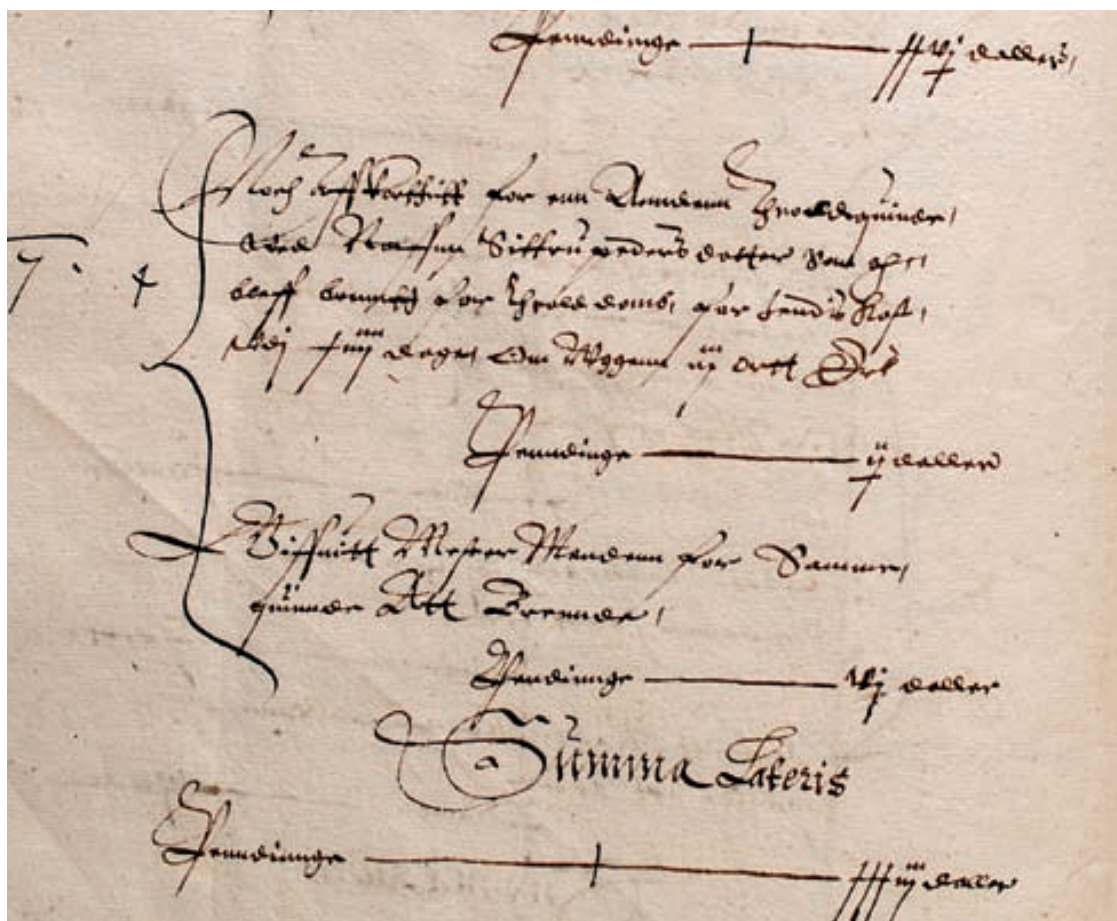
Slutt på galskapen

Hekseprosessene sluttet enda plutseligere enn de startet. I tid faller opphøret av hekseprosessene sammen med sekulariseringen av det europeiske samfunnet. Religionskrigene tok slutt, den vitenskapelige revolusjon tok til. I en rasjonell, mekanisk verdensoppfatning hadde heksene ingen plass. Djevelen ble forvist til helvete – og bålne brant ut av seg selv.

I Norge ble 870 personer stilt for retten og anklaget for trolldom i perioden 1560-1700. Mellom 1570 og 1680 finner vi 271 saker. En rettsak involverte ofte flere personer, gjerne angitt av hverandre. 269 dødsdommer ble avsagt. Ca. 32 % fikk altså lovens strengeste straff. Likevel antas tallet på henrettede i hele perioden å være under 200 her i landet. Vi kjenner ca. 40 % av alle trolldomsprosessene gjennom kildematerialet. Den siste henrettelsen av hekser i Norge fant sted i november 1695.

I Rolvsøy ble Ole Jensen Rostads hustru anklaget for trolldom så sent som i 1788. Vitnemålene mot henne var mange og lange. Men bygdetinget

Utgiftene til hekseprosessen mot fire kvinner i Rygge kommer fram i lensregnskapet. Kostnadene viser at tre av dem ble brent på bålet etter tortur, mens den fjerde fikk kuttet av hender og armer før hun ble halshogd. Original i Riksarkivet (Rentekammeret, Verne kloster, lensregnskap 1623-24).



frikjente henne, og anklagene ble tilbakevist som et "ondt Bøygderygte". Hundre år tidligere kunne hun ha endt på bålet, men folk var bedre opplyst og rettssikkerheten var bedre. Tida var løpt fra slike prosesser.

Litteratur

- Finn Fuglestad: *Fra Svartedauden til Wienerkongressen*, 2004
- Rune Blix Hagen: *Hekser – fra forfølgelse til fortryllelse*, 2003
- Rune Blix Hagen: *Dei europeiske trolldomsprosessane*, 2007
- Gustav Henningsen: *The Witches' Advocate: Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition 1609-1614*, 1980
- Hans Eivind Næss: *Trolldomsprosessene i Norge*, 1982
- Sølvi Sogner: "Hekser og forfølgelse" i *Cappelens kvinnehistorie* bind 2, 1992

På marinetokt i Middelhavet

”I Henhold til min Rapport af 2den dennes ankom jeg den 30te November til Constantinopel, hvorpaa lettedes den 14de for at afgaa til Smyrna, hvor man ankrede om Eftermiddagen den 16de. Under Opholdet i Constantinopel var Veiret den hele Tid ustadig og til dels stormende.”

(Korvetten Nordstjernen, Smyrna 19.12.1867)

AV LEIF THINGSRUD, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Den norske marinen er først og fremst et kystforsvar. Men den har lange tradisjoner for tokt i fjernere farvann. Allerede i 1816 var briggen Hemnæs i Riga, rett nok bare for å hente forsyninger av hamp og rug. Og året etter var briggen Fredriksværn i Norrköping og Stockholm for å hente kanoner. Hovedformålet med de senere toktene var helst å trene offiserer, kadetter og mannskap, men hensikten kunne også være å beskytte egne handelsfartøyer og kanskje også mer etterretningspregede oppdrag. Det første virkelige kadett-toktet skjedde i 1820, da korvetten Alsen anløp Leith i Skottland. Men allerede året etter ble Middelhavet besøkt. Fredriksværns høsttokt brakte den til Gibraltar, Tanger, Marseille, Toulon, Genova, Cadiz, Malaga og Mogador. I 1828 seilte Fredriksværn sammen med en annen norsk brigge, Lolland, og tre svenske skip til Middelhavet. Ekspedisjonens hensikt skal ha vært å "... beskytte handelen saavel mod Barbaresk-Staterne, hvis noget fredsbrud fra den

side skulde indtræffe, som ogsaa imod sørøvere i alminnelighed.”

De norske marinetoktene i Middelhavet var i begynnelsen sporadiske. Korvetten Ørnen var på et ti måneders tokt i 1837–38, og Lolland var ute nesten like lenge i 1842–43. I 1844 var både fregatten Freja og korvetten Nordstjernen i Middelhavet, i eskadre sammen med svenske fartøyer. I 1846 var Nordstjernen på nytt tokt. Men denne gang var det Madeira, New York og Plymouth som ble besøkt. De lange toktene var da blitt nærmest årvisse, og de gikk over nesten hele Atlanterhavet og stadig inn i Middelhavet. Etter 1869 opphørte besøkene innenfor Gibraltar og Tanger. Først i 1885 var den norske marinen innenfor stredet igjen. Da var dampkanonbåten Ellida på tokt til Malta, Korfu og Tunis. I 1891 anløp den Palermo, Malta, Alexandria, Port Said, Istanbul, Pireus, Pola, Venezia, Genova og Toulon.

Rapport fra Nordstjernen, sendt fra "Gibraltar Rhed" 16.10.1867 og telegram fra Athen om at Nordstjernen ankom der 17.11.1867. Originaler i Riksarkivet (Marine- og postdepartementet, ekspedisjonskontoret sakarkiv, pakke 350).

Detaljert om fremmede skip

I et dokumentlegg i arkivet etter Marindepartementet finnes en rekke telegrammer og brev fra sjefen på dampkorvetten Nordstjernen, Finn Wedel Jarlsberg, fra middelhavstoktet i 1867–68. De lettet anker i Horten 15. september, og kom til Helsingborg etter et drøyt døgn. Så gikk de for damp, mot laber nordlig kuling rundt Skagen og til Kristiansand, hvor noen mindre reparasjoner måtte foretas. Wedel Jarlsbergs første brev er sendt fra "Christiansands Rhed" 17. september. Fire dager senere lettet skipet anker, og 1. oktober fikk marinekommandoen telegram fra Plymouth med "Nordstjernen arrived all well". To dager senere

sendte Wedel Jarlsberg en halvannen sides rapport om blant annet skader som var oppstått på grunn av en liten storm de hadde havnet uti.

Av brevet fra 17. september går det fram at Wedel Jarlsbergs plan var "... at indtræffe i Gibraltar omtrent den 5^{te} October; i Malta i Slutningen af samme Maaned og i Midten af November Maaned i Athen". Så raskt skulle det ikke gå. Rapporten fra Gibraltar er datert først 16. oktober. Men fem dager tidligere hadde Nordstjernen ankret opp i Tanger "hvor det marokanske Flag blev saluteret og Salutten besvaret." Dagen etter krysset de over til Gibraltar. Ifølge rapporten lå det ingen britiske orlogsskip der og "Af de forenede Rigers Handelskibe laa her kun norsk Bark "Amerika" fra Tønsberg." To dager senere fikk de selskap av to preussiske damporlogsskip, Herta og Medusa, og de engelske panserskipene Prince Consort og Royal Oak. Og neste dag kom det nybygde preussiske panserskipet Fredrik Carl til. Men ruta videre måtte legges om: "Da det fremdeles er Cholera paa Malta, afseiler jeg herfra i morgen tidlig directe til Athen."

Rapporten fra Pireus 5. november inneholder tilsvarende opplysninger om hvilke fremmede orlogsfartøyer man ser. Foruten greske var det skip fra Frankrike, England, Italia, Preussen og Russland, og han opplyser at "Saavel de russiske og italienske Skibe som den preussiske Kanonbaad ere ankomne med Flygtninge fra Candia". Konflikten mellom muslimer og kristne på Kreta var på sitt blodigste året før. Candia er det italienske navnet på byen Heraklion. Avreisen ble utsatt, da man ventet på besøk av den greske kongen. 26. november kunne Wedel Jarlsberg berette at "Hans Majestet Kongen af Grækenland ankom hertil fra Corfu paa den græske Fregat "Hellas" den 24^{de} ved Middagstider" og at "Corvetten er nu seilklar og agter jeg at afgaa til Constantinople saasart Veiret, der nu er for stormende til at lette i en saa overfyldt Havn som denne, tillader det."



Redningsaksjoner og mye dårlig vær

Etter to dagers venting kom man seg av gårde, men måtte gå med maskin opp til Konstantinopel.

I rapporten derfra melder Wedel Jarlsberg at de ikke kan rekke å anløpe alle de havnene som var planlagt, og at han ba om ordre om hvilke som skulle droppes. I den neste rapporten, datert Smyrna 19. desember, fortelles det at de hadde reddet tre mennesker, ”der i en tyrkisk Baad bleve overseilede af et engelsk Dampskib.” 2.styrmann Mosgaard, ”der var saa heldig først at naa frem til Vraget af Baaden”, red det ”den til samme hørende tyrkiske Færgemand”.

På nyttårsaftenen sendes den lengste rapporten, også den fra Smyrna, eller Izmir som byen kalles i dag. Julenatten ble skipet kalt ut av den franske generalkonsulen for å assistere den franske korvetten Roland som var gått på grunn på øya Vaton ved Khios. Det lyktes ikke Nordstjernen å dra Roland av grunnen. Heller ikke to tyske skip klarte det før et større fransk skip kom til. Men da var Nordstjernen forlengst i havn igjen.

Ferden gikk videre 3. januar, men dårlig vær tvang Nordstjernen til å søke nødhavn i Vathi på Samos i tre døgn, før man 12. januar kunne ankre opp i Alexandria. Det måtte skiftes ankerplass et par ganger, ”da der paa Havnen og Reden var en Masse Skibe – circa et Par hundrede – hvoriblandt 1 fransk Fregat og 1 italiensk korvet foruden den ægyptiske Flaade; de øvrige Skibe vare Handelsfartøier, hvoraf 16 norske og 4 svenske.”

Lang hjemtur

Det dårlige været, med høy sjø og sterk vind fra vest og nordvest, forsinket avreisen til 31. januar, og først 16. februar kunne Nordstjernen ankre opp ved Malta. Som vanlig ble det proviantert og notert hva som fantes av fremmede skip, ”en lille Afdeling af den Engelske Middelhavsflaade”. Tilbaketuren gikk via Malaga, hvor de ble nektet anløp, og Gibraltar til Havre le Grace. Rapport derfra ble sendt 8. april.



Nordstjernen kom til Kristiansand 19. april. Derfra gikk den til Göteborg og til Stavern ”for at foretage Øvelser i Landstigning, Baadexercitie og Skive-skydning med Geværer, hvortil der paa Togtet hidintil liden Anledning har været”, som Wedel Jarlsberg skriver i rapporten 23. april. Tre dager senere ankommer telegrammet om at Nordstjernen er ankommet Horten. Toktet er over.

Rapportene forteller lite om hvordan mannskapene hadde det på så lange tokt. I Marindepartementets arkiv finnes store mengder korrespondanse om proviantering til toktene, så det er mulig å forske litt på forholdene om bord. Vi kan anta at det sleit litt på mot slutten, for de fleste rapportene avsluttes med ”Sundhedstilstanden om bord er god.” Fra Kristiansand modifieres det til ”ret god”, og i Stavern var den ”tilfredsstillende”.

Utrykt kilde i Riksarkivet

Marine- og postdepartementet, ekspedisjonskontoret, sakarkiv, pakke 350

Trykt kilde

N. A. Larsen: ”Den norske marines togter samt andre notiser vedkommende marinens historie 1814– 1893” i *Norsk tidsskrift for søvæsen*, 1894.

Nordstjernen anløp Malta på flere av sine middelhavstokt. Her er den utenfor Valletta vinteren 1878. Foto: Original i Marinemuseet (MMU.944002).

I arkivet etter Marine- og postdepartementet finnes det i ekspedisjonskontorets sakarkiv, pakke 349 og 350, rapporter fra følgende tokt:
Korvetten Nordstjernen i Middelhavet i 1867–68 og 1869–70
Korvetten Nornen til Brest og Portsmouth i 1868 og til Trondheim og Nederland i 1869
Monitoren Skorpionen til Bergen i 1868
Monitoren Mjølner til Kragerø i 1869
Dampkanonbåten Glommen til Vadsø i 1868
Dampkanonbåten Lougen: to tokt i 1869, det ene til Tromsø, det andre til Ålesund

[Arkiv – helt enkelt]

Journalaker og emnesystem

Eldre sakarkiver fra større offentlige virksomheter er som regel ordnet etter journalsystem. Det vil si at dokumentene ligger ordnet etter journalnummer, normalt etter nummeret på siste ekspedisjon i saken. Framfinning skjer da ved at man nøster opp saken i journalen og ser etter ved siste innførsel om dokumentene i saken er blitt henlagt i arkivet eller om de er blitt sendt videre til en annen instans. Hvis det står "henlagt" i journalen, bør man finne saksdokumentene samlet på det nummeret. Og skulle det stå at saken er sendt videre, kan man allikevel finne en del konsepter og kanskje også enkelte dokumenter virksomheten ikke har sett noe behov for å sende med saken.

Katalogene for seriene med journalsaker, som slike sakarkiver normalt blir kalt, blir ganske stereotype: Den ene esken inneholder journalnummer 1 til f. eks. 999 for det aktuelle året; den neste journalnummer 1000 til 1999 osv. Slik går det år for år, katalogside etter katalogside. Katalogen kan altså her først brukes når man har identifisert hvilket journalnummer saken har, og bare for å få pakke- og hyllnummeret på bestillingen.

Systemet ble imidlertid tidlig utvannet ved at man lagde særskilte "pakker" av særlig

omfangsrike saker, for eksempel budsjett. I journalen kan det derfor på enkelte numre være henvisninger av typen "Henl. budsjettpk.". I katalogene vil slike "pakkesaker" normalt være innført etter journalsakene.

Tidlig på 1900-tallet valgte en del virksomheter å legge om hele arkivet til et emnesystem. De forskjellige sakstypene ble inndelt i et oversiktlig antall hovedgrupper, for eksempel bevillinger, finanser, tjenestemenn m.m., normalt oppstilt alfabetisk. Innenfor disse igjen kunne det være grupper, det vil si mer spesifiserte emner, markert med bokstaver eller tall, og til slutt en nummerering av den enkelte sak. Som regel inneholder slike arkiver en rekke for hvert år, men dokumenter i saker som har vært behandlet over et lengre tidsrom, vil helst ligge samlet på det siste året. En god katalog over et sakarkiv med et slikt system bør i det minste spesifisere hovedgrupper og grupper.

I mellomkrigstida kom det flere systemer til. De skal vi se på neste gang, men det er viktig å være oppmerksom på at de forskjellige systemene ofte levde side ved side over lang tid, også innenfor én og samme virksomhet.

I sakarkivet ligger korrespondansen i en sak samlet. Originaler i Riksarkivet (Justisdepartementet, 2. sivilkontor C, journalsaker 1871).

Stortingsmelding om satsing på digitalisering fremlagt

Regjeringen la midt i april frem en stortingsmelding med en nasjonal strategi for digital bevaring og formidling av kulturarv. I meldingen legger Regjeringen opp til en bred, nasjonal satsing på digital bevaring og formidling av kulturarven.

– Hovedbudskapet i meldingen er svært positivt. Satsingen vil gjøre det mulig for den enkelte å få tilgang til arkivmateriale hjemme i sin egen stue, uttaler riksarivar Ivar Fønnes.

Kulturminister Trond Giske har gitt uttrykk for at digitaliseringsmeldingen er en av de tre viktigste meldingene han har lagt fram i denne stortingsperioden (2005–2009). Satsingen på digitalisering av kulturarv er et ledd i regjeringens arbeid med å innfri det såkalte kulturløftet – at bevilgningen til kulturformål skal trappes opp slik at den innen 2014 utgjør én prosent av statsbudsjettet.

Meldingen favner bredt. På arkivsektoren omfatter den både digitalt skapt materiale og arkiver som er digitalisert fra papir og andre analoge medier. Og den presenterer strategier både for digitalisering, langtidslagring, presentasjon på nettet, digitale nettkataloger og nasjonale søketjenester.



I meldingen presenteres Arkivverkets mål om å digitalisere 10 % av bestanden i løpet av de kommende tyve årene. Om tyve år vil 10 % av bestanden utgjøre ca. 30 000 hyllemeter, hvilket er beregnet til ca. 270 millioner dokument sider. Dette vil være en svært ambisiøs satsing, og i volum overstiger den Nasjonalbibliotekets mål om å digitalisere alt nasjonalt biblioteksmateriale.

Pantebøker 1936–1945 digitaliseres

Riksarkivet har inngått avtale med Statens kartverk om levering og digitalisering av ca. 150 hm pantebøker fra og med 1936 til og med 1945. Samtidig blir en kopi av registeret over tinglyste hjemler og heftelser, Gammel grunnbok, overført til Arkivverket. Gammel grunnbok, som går fram til 1989, er tidligere skan fra mikrofilm av Norsk Eiendoms-

informasjon AS, men Riksarkivet vil foreta nyskanning for å heve kvaliteten.

Pantebøkene skal publiseres på www.digitalarkivet.no, der Riksarkivet og statsarkivene i samarbeid allerede har publisert tinglysningsmateriale fram til og med 1935. Brukertjenesten vil bli tilrettelagt med Gammel grunnbok som ny inngang. Etter at pantebøkene er ferdig digitalisert, vil de bli overført til sine respektive statsarkiv.

Digitalisering, indeksering og publisering av pantebøkene skal være avsluttet i løpet av 2009, og som en del av avtalen får Riksarkivet tilført 4 millioner kroner til prosjektstillinger og nødvendig utstyr. Pengene stammer fra regjeringens krisepakke 26. januar og sørger for tolv midlertidige stillinger i Riksarkivet fra måneds-skiftet juni/juli og ut året.

Nye magasiner i Riksarkivbygningen

Riksarkivet og Statsarkivet i Oslo kunne 8. juni ønske kulturminister Trond Giske velkommen til innvielse av nytt fjellmagasin. Dette er tredje byggetrinn i fjellanlegget, og magasinkapasiteten øker med ca. 35 %.

Ved innflyttingen på Kringsjø i 1978 var magasinkapasiteten 80 000 hyllemeter, og man antok at det ville gå et stykke ut i

[Notiser]

1990-årene før behovet for utvidelse ville melde seg. Det skulle vise seg å stemme godt. I 1998 sto en ny magasinhall, med plass til nye 40 000 hyllemeter og et stort areal for mottak av arkivmateriale ferdig. Hallen fra 1998 var den første i et utvidelsesprogram på fire nye arkivhaller, og nå tas den neste hallen i dette programmet i bruk.

Hallen har store spesialrom for langtidsbevaring av digitale arkiver – både digitalt skapt og digitalisert materiale. Dette er første gang Arkivverket har planlagt og bygget et elektronisk magasin av en slik størrelsesorden. Dermed har vi for alvor tatt de oppbevaringsmessige konsekvensene av vår digitale hverdag. Ved siden av dette er det plass til om lag

35 000 hyllemeter papirarkiv. Det er innredet spesialmagasiner for kart, tegninger og fotomateriale, samt spesialrom for oppbevaring av gradert materiale.

Når den nye magasinhallen blir fylt opp, vil det fortsatt være behov for å ta imot papirarkiver, og det kan ikke gå mange år før man starter planleggingen av enda en ny hall.

Nytt bygg i Bergen

Statsarkivet i Bergen skal få nytt bygg. Arbeidet med første byggetrinn vil ta fatt så snart som mulig, og det skal være ferdig innen utgangen av 2010. Andre byggetrinn, som innebærer en oppgradering av det gamle bygget, vil etter planen bli satt i gang

så snart alle kontorer og arkiver er flyttet over til nybygget. Dette skjer i overgangen 2010–2011.

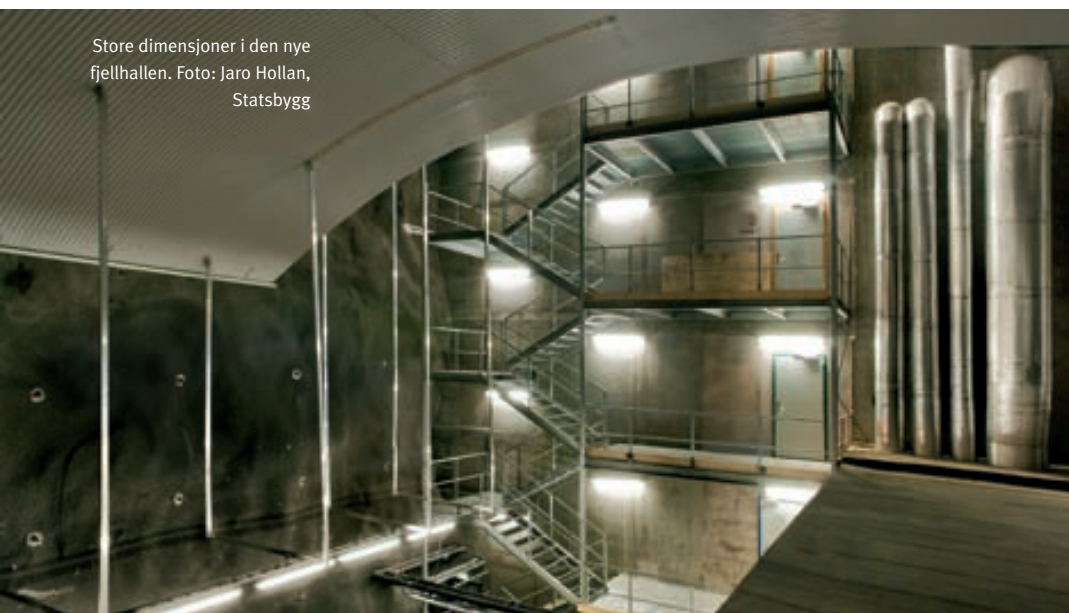
Nybygget vil bestå av underjordiske magasiner, nytt konserveringsbygg og endringer i eksisterende bygg. Det gamle konserveringsbygget skal rives.

Kulturminneåret

Arkivverkets bidrag til kulturminneåret er at "Månedens dokument" gjennom hele 2009 fokuserer på dagliglivets små og store historier. Vi finner dokumenter om særskatt på sko, om enkepensjon fra Amerika og om opprettelse av samvirkelag på Inderøy i 1870, bare for å nevne noe. "Månedens dokument" finner du på www.arkivverket.no.

Der finner du også dagboka til Kjell Løchen som i tidsrommet mars til september 1941 reiste fra Norge gjennom blant annet Sverige, Russland, Tyrkia, Irak, Iran, India, Sri Lanka, Sør-Afrika og Trinidad til Canada for å melde seg til tjeneste i kampen mot tyskerne. I dagboka har han limt inn fotografier, kart, tegninger, presseklipp, reklamer, pengesedler og gjenstander. Det er innførsler for om lag 100 dager og lengden varierer fra en linje til flere sider.

Store dimensjoner i den nye fjellhallen. Foto: Jaro Hollan, Statsbygg



[Krøniken]

Hva slags bestemmelser kom fra offentlige myndigheter for to hundre år siden, hundre år senere, eller bare femti år tilbake i tid? Vi fortsetter våre dykk i Wessel-Bergs Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge og Norsk Lovtidend. Bakom de trykte bestemmelsene vil det alltid finnes arkivmateriale, oftest i Riksarkivet, men noen ganger også i ett eller flere statsarkiv.

1809

Matroser som kneipeverter

5. mai. Rescript til Stiftamtmanden over Bergens Stift.

Da adskillige af de sig i Bergen opholdende virkelige Matroser unddrage sig for Søfarten og i dets Sted ernære sig af at tappe Øl og Brændeviin, samt at denne Næringsvei tillige hyppigen drives af saadanne Indrullerede, som aldrig have været i Farten eller er duelige dertil, da (for at hemme det i bemeldte Kjøbstad, til Skade for den offentlige Orden, Overhaand tagende Vertshuus-Hold og Udsjenkning af Brændeviin),

Fastsættes 1) at Ingen uden de virkelige Matroser, eller saadanne Indrullerede, som benytte sig af den egentlige Søfart, skulle være berettigede til at utapre Øl eller Brændeviin; 2) dersom deslige Indrullerede undlade at tage Hyre, naar den kan faaes paa billige og sædvanlige Vilkaar, og de ikke ere

forhindrede derfra formedelst Alderdom og Svaghed, da skal det ligeledes være dem formeent [forbudt] at tappe Øl eller Brændeviin. ... 5) I øvrigt forbliver det ved Indrullerings-Forordningens Bydende, at de skulle kjøbe det Øl og Brændeviin, de utapre, hos dem i fornævnte Kjøbstad, som til at brygge og brænde ere privilegerede, med videre.

1909

Sikker ferdse i sluser

1. mai. Kongelig resolution. Stadfæstelse meddeles som gjældende indtil videre paa nedenstaaende utkast til regler og takster for benyttelse av Skjoldstrømmens sluse-anlæg, Stavangers amt:

1. Al færdsel skal foregaa paa saadan maate, at anlægget derved ikke kommer at lide.
2. Lukket sluse betegnes ved en rød skive, anbragt paa sluseportene. Ved aapen sluse er denne skive ikke synlig. Om natten og i mørke betegnes aapen sluse ved to blanke lanterner overett, anbragt paa slusens østre side. Rød lanterne betegner, at slusen er stængt.
3. Dampfartøier, som ønsker at passere slusen, gir dette tilkjende ved at gi ett langt og to derpaa følgende korte fløitesignaler. Seil-, ro- og motorfartøier gir det samme

signal med lur etter varsler paa anden maate. Slusevogteren kan, hvis han ikke er tilstede ved slusen, varsles ved et ringeapparat, anbragt paa slusens vestre side. Naar slusen er klar til at motta fartøiet, vises om dagen et hvitt flag. Om natten og i mørke svinges med en blank lanterne.

Stemmegivning utenom valglokalet

1. mai. Lov om manntal og stortingsval fraa 29. mars 1906 med dei brigde, som lov fraa 1. mai 1909 hev gjort:

§ 21. 1. Den som paa den tid valtinget vert halde er i riket og vil røysta, endaa han ikkje møter sjølv, han skal nytta ein slik valsetel som § 19 fastset, og skal, i einrom og usedd, leggja valsetelen i eit særslikt brevvær og lata det att.

2. Naar so er gjort skal veljaren, medan tvo, som er vitneføre er til stades – av dei maa minst den eine vera yver 21 aar – med eigi hand skriva under: a. ei paaskrift paa brevværet um, at det inneheld valsetelen hans, b. eit dagsett fylggebrev til valstyret; i dette brevet skal han nøgje gjere greide fyr dei umstende, som ligg til grunn fyr forfallet, og sanna paa ære og samvit, at han sjølv av fri vilje, i einrom og usedd, hev lagt valsetelen i det brevværet, som han sender honom i, og sjølv late att brevværet. Er ikkje veljaren før til aa skriva sjølv, kann han skriva med ihalden penn.

[Krøniken]

3. Dei same tvo vitne skal so sjølvhendt skriva under: a. paaskrifti paa valsetelbrevværet til stadfesting, b. eit vitnemaal paa fylgjbrevet um, at veljaren med full sans og samling, i deira paasyn med eigi hand hev skrive namnet sitt.

4. Dessutan skal det paa fylgjbrevet staa eit dagsett vitnemaal, som truverdig folk (ein eller fleire) hev skrive under, um at det hev seg so som sagt er med dei umstende, som er nemnde til grunngjeving fyr forfallet.

5. Fylgjbrevet og valsetelbrevværet legg veljaren i eit sams umslag. Han læt det att, set paa utskrift til valstyret og skriv paa, at det inneheld valsetel og forfalls-melding.

1959

Tilbud for alkoholmisbrukere

26. mai. Skriv fra Justis- og politidepartementet.

Anbringelse av kvinner i kuranstalt for alkoholister.

Ved Kronprinsregentens resolu-sjon av 31. mai 1956 er Sosial-departementet gitt fullmakt til å godkjenne kursteder (kuranstalter) for innlegging av drikkfeldige etter følgende lovbestemmelser: Straffeloven av 22. mai 1902, løsgjengerloven av 31. mai 1900, lov om umyndiggjørelse av 28.

november 1898, lov om edruelighetsnemnder m.v. av 26. februar 1932.

I medhold av dette har Sosial-departementet 19. mai 1959 godkjent eiendommen "Løvli", Østre Toten, som nytt kursted for kvinnelige alkoholister i stedet for Hasselbakken kurheim i Feiring. Kurstedet kan ta imot kvinnelige alkoholikere som blir lagt inn, eller legger seg inn, etter de ovenfor nevnte bestemmelser.

Som kurpris har Sosial-departementet godkjent kr 19,- pr. døgn. Det er da forutsetningen at også det nye kurstedet dekker utgiftene til de nødvendige medikamenter for pasienten under kuroppholdet. Alle søknader om innleggelse av pasienter avgjøres av overlegen for Alkoholistforsorgen. Om utgifter til klær som er nødvendig for reisen til kurstedet gjelder det samme som var bestemt for Hasselbakken kurheim.

Fornøyelsesskatt

28. mai. Kunngjøring fra Finans- og tolldepartementet.

Fra 1. juli 1959 svares skatt til statskassen på inngangspenger til forestillinger og framvisninger m.v. som er skattepliktige etter midlertidig lov av 18. juli 1917 med tilleggslover, etter disse regler:

1. for kinematografframvisninger: 40 pst. av inngangspengenes samlede beløp.

2. for offentlig dans: 40 pst. av inngangspengenes samlede beløp.

3. for konserter hvorved utenlandsk kunstner medvirker: 8 pst. av inngangspengenes samlede beløp.

4. for andre forestillinger og framvisninger m.v.: 12,5 pst. av inngangspengenes samlede beløp.

[Kalender]

Slektsgransking i Trondheim

29.08.: Slektsgransking for begynnere i Arkivsenteret på Dora. Om kilder i Arkivsenteret og på nettet. Omvisning i magasinene. Gratis adgang.

Nordiske Arkivdager

02.-05.09.: Trondheim er vertskap for de nordiske arkivinstitusjonenes store konferanse. Arkivdagene arrangeres hvert tredje år, og årets temaer er bevaring/kassasjon, privatarkiver, digitalisering og brukertjenester.

Forskningsdagene

18.-27. 09.: Arrangementer over hele landet. Riksarkivet og Statsarkivet i Oslo deltar på Forskningstorget på Universitetsplassen 25. og 26. september. Tema: Norge i 1743.

Fotografier før og nå

26.09.: I Arkivsenteret Dora, Trondheim, vil Inger Johanne Røkke fra Universitetsbibliotekets fotosamling fortelle om fotografiets historie og gir råd om hvordan du bevarer dine egne bilder for ettertiden. Ståle Prestøy fra IKA-Trøndelag gir råd om bevaring av digitale bilder. Gratis adgang.

An-Magritt i arkivene

31.10.: Arkivsenteret Dora i Trondheim markerer at det i år er 50 år siden siste bind av Falkbergets roman Nattens brød kom ut. Foredrag ved Sturle Kojen

og omvisning i magasinene. Gratis adgang.

Norge i 1743

13.11.: Fagseminar i Riksarkivet. Arrangører: Universitetet i Oslo, Høgskolen i Vestfold og Riksarkivet.

Arkivenes dag

14.11.: Åpen dag med foredrag, utstillinger og omvisninger. Tema i Riksarkivbygningen vil være Norge i 1743. Åpning av utstillingen i Skattkammeret. De fleste statsarkivene vil ha arrangementer med andre temaer.

Utstilling i Skattkammeret

Skatter fra arkivets dyp

Riksarkivet og Statsarkivet i Oslo har hentet fram fra sine mørke magasiner et utvalg dokumenter som utmerker seg ved å være særskilt vakkert skrevet, tegnet eller dekorert. Utstillingen som står i Skattkammeret, viser også skjellsettende dokumenter som speiler store historiske hendelser,



representerer noe nytt og viktig, eller som forteller merverdige historier. Både papirdokumenter, pergamentbrev, kart, tegninger, foto og gjenstander er representert. Utstillingen står i Skattkammeret til 18. oktober.

Utstilling i Tromsø

28. mai åpnet en utstilling i statsarkivet laget av studenter ved Institutt for historie ved Universitetet i Tromsø. Studentene kommer fra kurset Ting og tekst – arkiv- og museums kunnskap, og har arbeidet med pomorhandelen. De har tatt utgangspunkt i både handelsarkiv og tollarkiv ved Statsarkivet i Tromsø. Ved hjelp av arkivmateriale, bilder og gjenstander viser utstillingen forholdene for handelen like før og etter den russiske revolusjon. Utstillingen vil stå i statsarkivets foajé

Utstilling i Kristiansand

Arkivsenter sør i Märthas vei 1 markerer kulturminneåret med en utstilling om arkitekt Johan Keyser Frølich og murbyen i Kristiansand. Frølich bodde og arbeidet i Kristiansand i tiden før og etter bybrannen i 1892. Han var en sterk pådriver og sentral bidragsyter til bygging av murbyen. Mange av de bygninger han tegnet står i Kvadraturen den dag i dag. Utstillingen er åpen i lesesalens åpningstid. Se www.ikava.no.

I privatarkivet etter ornitologen Yngvar Hagen finnes blant annet en stor fjørsamling og tegninger av fugleunger. Her en rypekylling. Original i Riksarkivet (PA 879 T0034).

Arkivakademiet har som formål å drive arkivutdanning på høyt nivå til beste for arkivfunksjonene så vel i offentlige som i private virksomheter. Arkivakademiets to studietilbud er godkjent som høgskolestudium.

Grunnenhet i arkivfag

Hovedfokus i studiet er ulike sider av arkivdanningsprosessen. Gjennom undervisning og studium av faglitteratur og regelverk, settes studentene i stand til å møte de daglige utfordringene i arkivdanningen og håndheve regelverket på arkivområdet. Studentene skal også utvikle sin bevissthet omkring arkivene som samfunnets hukommelse, som en nødvendig forutsetning for historiske undersøkelser og forskning og som rettslig dokumentasjon. Studiet gir 30 studiepoeng.

Studiet omfatter undervisning, gruppearbeid og oppgaveskriving. Undervisningen gis konsentrert i 4 atskilte samlinger over 2 semestre. Første kurssamling starter i september. Utdanningen avsluttes med en skriftlig eksamen i mai (under den 5. samling). Pensum er på ca. 2300 sider hvorav noe er på engelsk. Undervisningen foregår i Oslo. Arkivakademiet har tatt i bruk læringsplattformen Fronter.

Studiet er åpent for søkere med generell studiekompetanse eller som har relevant realkompetanse.

Spesialenhet i elektronisk arkiv

Gjennom undervisning, selvstendig oppgavearbeid og studium av faglitteratur og regelverk skal studentene settes i stand til å møte virksomhetens behov for kunnskaper om IKT-basert arkivdanning. Det legges vekt på en mer spesialisert anvendelse av arkivteoretiske grunnprinsipper i en digital kontekst. Spesialenheten gir 15 studiepoeng.

Studiet omfatter undervisning, gruppearbeid og oppgaveskriving. Undervisningen foregår i Oslo over to atskilte samlinger, en samling i høstsemesteret og en samling i vårsemesteret. Arkivakademiet har tatt i bruk læringsplattformen Fronter. Pensum er på ca. 1100 sider, hvorav noe på engelsk. Spesialenheten avsluttes med hjemmeeksamen.

Studiet er åpent for søkere som har bestått grunnutdanningen (grunnenhet i arkivfag) eller søkere fra andre læresteder hvis utdanningen tilsvarer 30 studiepoeng som tas ved Arkivakademiet. Søkere som er 25 år eller eldre, kan tas inn på særskilt grunnlag.

Studieavgift

Stiftelsen Arkivakademiet er selvfinansierende, og deltakeravgiften dekker undervisning, pensumlitteratur, retting av obligatoriske oppgaver, lunsj under kurssamlingene og eksamen med vitnemål.

Grunnenheten i arkivfag koster kr. 37 000, dvs. kr. 18 500 pr semester.

Spesialenheten i elektronisk arkiv koster totalt kr. 21 000, dvs. kr. 10 500 pr. semester.

Interessert?

Søknadsfristen er:

15. mai 2009 (merk ny frist) for grunnenheten

1. august 2009 for spesialenheten

Adressen er:

Arkivakademiet, c/o Riksarkivet, Postboks 4013 Ullevål Stadion, 0806 Oslo

Velkommen!

Riksarkivet

Folke Bernadottes vei 21, Kringsjø, Oslo
Postadresse: PB 4013 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Telefon: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
riksarkivet@arkivverket.no

Statsarkivet i Oslo

Folke Bernadottes vei 21, Kringsjø, Oslo
Postadresse: PB 4015 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
statsarkivet.oslo@arkivverket.no

Statsarkivet i Hamar

Lille Strandgate 3, Hamar
Postadresse: PB 533, 2304 Hamar
Tel: 62 55 54 40 / Faks: 62 52 94 48
statsarkivet.hamar@arkivverket.no

Statsarkivet i Kongsberg

Frogs vei 44, 3611 Kongsberg
Tel: 32 86 99 00 / Faks: 32 86 99 10
e-post: statsarkivet.kongsberg@arkivverket.no

Statsarkivet i Kristiansand

Märthas vei 1, 4633 Kristiansand
Tel: 38 14 55 00 / Faks: 38 14 55 01
statsarkivet.kristiansand@arkivverket.no

Statsarkivet i Stavanger

Bergelandsgt. 30, 4012 Stavanger
Tel: 51 50 12 60 / Faks: 51 50 12 90
statsarkivet.stavanger@arkivverket.no

Statsarkivet i Bergen

Årstadveien 22, 5009 Bergen
Tel: 55 96 58 00 / Faks: 55 96 58 01
statsarkivet.bergen@arkivverket.no

Statsarkivet i Trondheim

Maskinistgata 1, 7042 Trondheim
Tel: 73 88 45 00 / Faks: 73 88 45 40
statsarkivet.trondheim@arkivverket.no

Statsarkivet i Tromsø

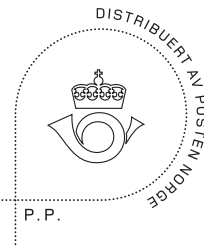
Huginbakken 18, Brevika, Tromsø
Postadresse: 9293 Tromsø
Tel: 77 64 72 00, Faks: 77 64 72 01
statsarkivet.tromso@arkivverket.no

Samisk arkiv / Sámi arkiiva

Ájastealli 3, Kautokeino
Postadresse: 9520 Kautokeino
Tel: 78 48 50 11, Faks: 78 48 50 42
os@arkivverket.no

B

NORGE



Tema i neste nummer:
Landssvikoppgjøret

Returadresse:

Riksarkivet
Postboks 4013
Ullevål stadion
0806 Oslo



Rettsboka fra Eidsivating lagmannsretts straffesak mot "arbeidsminister" Tormod K. Hustad. Original i Riksarkivet (Landssvikarkivet, Oslo politikammer, dom 511).